

Fejérdy András

Zacharias Ferrerius

Zsolozsmahimnuszok humanista reformja

1. Breviáriumreformok a Tridenti Zsinat előtt

A Katolikus Egyház átfogó megújítására a Tridenti Zsinaton került sor, de már a XV. század végétől több területen jelentkeztek különböző reformkísérletek. A zsolozsma „javítására” három különböző, időrendben is nagyjából egymást követő irányzat tett erőfeszítéseket.

A keresztény értékekkel és gyakran az Egyházzal is mindinkább szembe forduló, az antik, pogány civilizációt bálványozó humanizmussal szembeni tiltakozásból indult az az irányzat, melynek legelső képviselője a még inkább a középkor felé tekintő Raoul de Rivo. A tongre-i dékánhoz hasonlóan később is többen —strassbourgi Burkhard, Augustino Patrice Piccolomini és a későbbi IV. Pál pápa, Caraffa bíboros, által alapított teatinusok— tisztában voltak a korabeli zsolozsma hibáival, (ünnepekkel való túlterheltség; az apokrif legendák számának növekedése a szentírási olvasmányok rovására, gyakran nehézkes nyelvezetű imádságok; himnuszok és különösképpen antifónák; egy napra jutó több zsolozsma),¹ de az újítással szemben a liturgikus hagyományokat, a régi rítusokat védelmezték, és azokhoz kívántak visszatérni.

A hagyományőrző irányzattal szemben teljességgel a kor humanista áramlatába illeszkedett az az iskola, melynek egyik központja X. Leó pápa udvara volt és melynek Pietro Bembo, Marsilio Ficino, Giulio Pomponio Leto, Basil Bessarion és Paolo Cortese mellett éppen Ferreri volt az egyik legjellemzőbb képviselője.² Véleményük szerint a zsolozsma elhanyagolásának legfőbb oka az imádságok nyelvezetének „barbarizmusában” állt, amely visszariasztotta a humanista műveltségű papokat. Számukra a raffinált elegancia, a cicerói latinság jelentette az ideált: a breviárium szövegeinek Horatius ódáival kellett volna

Fejérdy András egyháztörténész (Budapest) latin-történelem szakon végzett az ELTE BTK-n, jelenleg ugyanott a történelmi doktoriskola hallgatója. Az alábbi tanulmány —római-vatikáni anyaggyűjtésen alapuló— latin szakos záródolgozatának a lap számára készített kivonata.

¹ Az ünnep vagy hétköznap zsolozsmája mellett legtöbbször el kellett mondani az *Officium Marianum*-ot, a halottak zsolozsmáját, számos hosszú könyörgést, litániákat, graduális és bűnbánati zsolozsmákat is, ami rendkívül megnövelte a zsolozsmázásra fordított időt. — S. Bäumer: *Histoire du Bréviaire* II. Paris 1905. 95. (A zsolozsma történetét összegző alapmunkát francia fordításban használtam.)

² Ebben a tanulmányban csak Ferreri fennmaradt himnuszaival foglalkozunk. A himnuszgyűjtemény címéből mindenesetre arra lehet következtetni, hogy szerzőnk belefogott a zsolozsma teljeskörű reformjába is. Nem tudjuk azonban, hogy ebből a munkából mennyi készült végül el a himnuszokon kívül, és hogy fennmaradt-e ebből a kezdeményezésből valami. Ld. S. Bäumer: *Histoire du Bréviaire* II. Paris 1905. 123–124.

egybecsengnie. Bembo szavai szerint a fő cél nem volt más, mint megszüntetni „*maculam illam iam per tot saecula illi hominum generi* (ti: a papokra és szerzetesekre) *inustam, quod scribendi non calleat elegantiam*” és következőképpen olyanná alakítani a stílust, „*quo meliora nitebant saecula.*”³ Míg a zsolozsma nyelvi javítását nem végezték el, több pap inkább görögül kezdett imádkozni, sőt voltak, akik a zsolotárokat és más részeket egyenesen héberül mondták.

Az 1527. évi „*sacco di Roma*” hatására visszaszorult a pápai udvarban a humanista szellem, és ugyanaz a VII. Kelemen pápa, aki két évvel korábban engedélyezte a Ferreri által készített breviáriumhymnuszok kiadását, megbízást adott Francisco Quiñoneznek egy új breviárium összeállítására. Ezzel egy új, a korábbi kettővel szemben „közvetítő” jelzővel jellemezhető irányzat lépett színre.⁴ Ez az iskola is fontosnak tartotta a klasszicizmust, a tiszta stílust, a jó latinságot és a szép formát, de még előbbre helyezték a keresztény szellem méltóságát. Programjuk tömör összefoglalását a Quiñonez által készített breviárium címében olvashatjuk: *Breviarium Romanum ex sacra potissimum Scriptura et probatis Sanctorum historiis collectum et concinnatum*. A szerző szerint valójában tehát — a hagyományörzők álláspontjával egybecsengően — nem újításról, hanem a régi formához, a „*vetus sanctorum patrum et conciliorum antiquorum forma*”-hoz való visszatérésről van szó. A kardinális a breviárium készítése során három szempontot tartott szeme előtt: a klérus jámborságának elősegítését, az imádság útján való nevelést, és a történeti kritika figyelembe vételét. A Ferreri által is képviselt törekvéssel szemben, amely kizárólag a Ciceróhoz méltó latinság helyreállítását célozta, Quiñonez breviáriuma a szövegek történetiségére helyezte a hangsúlyt. A régi breviáriumban a szentek legendái és gyakran a hymnuszok is apokrif elbeszéléseken alapultak, amelyeknek számát Quiñonez jelentősen csökkentette, és a görög vagy latin egyházi szerzőknek csupán azon szövegeit tartotta meg, amelyek valóságtartalma minden kétséget kizáró volt.

A Tridenti Zsinatot megelőző reformkísérletek végül nem voltak hosszú életűek, de a liturgikus szemléletű változtatási javaslatok egyes elemeit a zsinat határozatai nyomán V. Piusz alatt kiadott új, évszázadokra meghatározó breviáriumba beépítették, míg az inkább irodalmi-nyelvi jellegű humanista reform hatása meglehetősen csekély maradt.⁵

³ Idézi: S. Bäumer: *Histoire du Bréviaire* II. Paris 1905. 115.

⁴ Quiñonez mellett az irányzat képviselői között Reginald Pole, Giovanni Contarini, Giulio Sadoletto és a bencés Gregorio Cortese érdemel említést.

⁵ J. Vilnet: „Les réformes du bréviaire au XVIe siècle: rôle des prélats et théologiens espagnols”, *L'ami du clergé* 64 (1954) 307–308.

2. Zacharias Ferreri pályája⁶

Hosszú és ellentmondásos életút állt Zacharias Ferreri mögött, mikor bekerült X. Leó pápa udvarába, aki több tisztség mellett rábízza a breviárium megújítását is.

Francesco Ferreri 1479-ben, nemesi származású apja második házasságából született Vicenzában. A szerzetesi életideált követve 15 évesen belépett a neves padovai S. Giustina bencés kolostorba és felvette a Zacharias nevet. Tanulmányai befejezésére 1504-ben Rómába ment, ahol doktorátust szerzett teológiából és diplomát *in utroque iure*. Római tartózkodása alatt elnyerte II. Gyula pápa támogatását, aki azon túl, hogy házi prelátusává tette, neki adományozta a Monte Subasio apátja címet az ezzel járó jövedelmekkel együtt. Oly erős volt azonban Ferreriben a szerzetesélet iránti vágy, hogy a fényes karrierlehetőségek ellenére nem lépett kuriális szolgálatba, hanem visszatért a bencésekhez. Tette ezt annak ellenére, hogy már korábban is komoly nézeteltérésekre került sor közte és rendtársai között, a helyes szerzeteséletről alkotott eltérő elképzelésük folytán. Ferreri saját bevallása szerint az ok az volt, hogy a szerzetesek azon részével szemben, akik a pogány ókori irodalom tanulmányozását a lelkiségre veszélyesnek és ezért tilalmasnak találták, a humanista szellemben nevelkedett Ferreri az életszentség és a tudományok összeegyeztethetőségét vallotta. A személyes ellentétek miatt 1508-ban elhagyta a bencés rendet, és a velencei karthauziakhoz lépett be, de új otthonában is hamar összekülönbözött rendtársaival. Sikerült ugyan elérnie, hogy áthelyezzék a rend mantovai kolostorába, de a problémát ez sem oldotta meg. Hiába kísérelte meg a karthauziak hexameterben megírt történetével és a lincolni szent Hugo püspök tiszteletére írt himnuszokkal a maga oldalára állítani a rendfőnököt, az előljáró nem engedélyezte az ünnepélyes fogadalmat letételét, és 1509-ben kiutasította a rendből.⁷

Az ismételt kudarcok hatására a szerzeteséletet végleg elhagyva, Ferreri Bolognában telepedett le, és már korábban elkezdett irodalmi tevékenysége⁸ mellett

⁶ Ferreri életrajzára: B. Morsolin: *Zaccaria Ferreri. Episodio biografico del secolo decimosesto*. Vicenza 1887. — A. Ferrajoli: „Zaccaria Ferreri abate di S. Amabile”, in A. Ferrajoli: *Il Ruolo della Corte di Leone X (1514–1516)*. A cura di V. de Caprio. Roma 1984. 91–104. — E. Stöve: „Ferreri”, in *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 46. Roma. 808–811. — *Acta nuntiaturae Poloniae II. Zacharias Ferreri (1519–1521) et nuntii minores (1522–1553)*. Edidit H. D. Wojtyška. Romae 1992. V–X.

⁷ Ferreri életének ezen viszontagságos szakaszáról csupán saját beszámolóí alapján rendelkezünk ismeretekkel. Morsolin rendszerint hitelt ad az önéletrajzi közléseknek, melyekben a szerző másokat tart hibásnak a szerzeteséletben elszenvedett kudarcokért. A Ferreri személyével szemben igen kritikus Ferrajoli azonban óvatosságra int: „A saját igazát bizonygatja, és a vele szemben álló szerzeteseket úgy mutatja be, mint hitvány aljánépséget. A korszak ismeretében ez el is képzelhető. Az ember már-már hajlik azt gondolni, hogy ő az egyetlen igaz, hibátlan, méltánytalanul üldözött; életének számos későbbi eseménye azonban nem engedi meg ezt a jóindulatú feltételezést. Nyilvánvalóan egy hiú, jó képzelőtehetségű, nyughatalan, vagy ahogy ma mondanánk, kiegyensúlyozatlan emberről van szó.” — A. Ferrajoli: „Zaccaria Ferreri abate di S. Amabile”. 92.

⁸ Az ifjúságától fogva rengeteget író Ferreri stílusának megítélése igen eltérő: „Természetes és gazdag tehetség, nem mindennapi versírási készséggel; de egyúttal tévedés lenne azt gondolni, hogy meg lehet nála találni az antik formák olyan tisztaságát, mint amelyet már Polizianónál és

mindinkább belevetette magát a politikába. Már 1508-tól nyomon követhető a Cambrai-i Liga oldalán Velencével szembeni politikai állásfoglalása,⁹ ami később a pápai udvarral való szembeforduláshoz vezetett. Ferreri 1510-ben a kevéssel azelőtt francia fennhatóság alá kerülő Milánóba költözött, és Gian Giacomo Trivulzio szolgálatába állt. Nem lehet pontosan meghatározni, mikor került végleg szembe II. Gyulával, de kétségtelen, hogy kezdettől fogva ellenezte a pápa Velencével való kibékülését, amelynek célja a franciák itáliai túlsúlyának letörése volt. A kirobbanó katonai-politikai küzdelmet XII. Lajos hamarosan egyházi-vallási területre igyekezett áttérteni. A pápa erejének megtörésére a francia király, támaszkodva a Carvajal bíboros körül kialakult egyházi reformirányzatra, Pisába zsinatot hívott össze azzal a céllal, hogy a pápát megfossa minden lelki és világi hatalmától. Történetírói képessége az alapos teológiai képzettséggel is rendelkező Ferrerit rövid idő alatt a reformirányzat élére emelte, minek következtében ő lett a zsinat szellemi vezetője is: előadásokat tartott, előkészítő műveket írt, több ízben fel is szólalt a zsinaton, végül pedig mint *sacri concilii pronotarius*-ra rá hárult az ülések jegyzőkönyvének kiadása. Nem véletlen ezek után, hogy mint a pápát hatalmától megfosztó zsinat egyik vezéralakját, az 1512. február 13-i konzisztóriumon név szerint is kiközösítették és eretneknek nyilvánították. A francia fegyverek oltalmában ülésező zsinat a katonai vereségek folyamán félbeszakadt. Résztvevői előbb a franciákkal együtt vonultak vissza, majd mind többen igyekeztek kegyelmet találni a pápánál. Ez a legtöbb esetben azért sem okozott különösebb nehézséget, mert a pápák, II. Gyula, majd X. Leó, mindenféleképpen el akartak kerülni egy esetleges újabb egyházszakadást.

A Lyonba menekült Ferreri „megtérésének” pontos idejét nehéz megállapítani, de a zsinattól és a franciabarátságtól való távolságtartásra utal az, hogy az ülések dokumentumainak második, 1512. augusztus 3-ai párizsi kiadásában már nem szerepelt a kiadók között a neve, és zsinati felszólalásai is kimaradtak. Mindenesetre csupán II. Gyula halálát követően (1513. február 20.) ismerte el tévedését, amikor az új pápához írt dicsőítő eposzának (*Somnium Lugdunense de divi Leonis X*)¹⁰ első kiadásában publikált, francia királynak írt levelében feltétel nélkül a II. Gyula pápa által összehívott lateráni zsinatot ismerte el egyedül le-

a XV. század néhány más igen jeles latinistájánál megcsodáltunk. Tudomásul kell vennünk, hogy az eleganciát valamiféleképpen sietősebb, eredeti gyakorlattal helyettesíti. [...] Ferreriben azt a keresztényt lehet megérezni, aki egyedül a vallásból nyer ihletet, és aki —azért is, mert sietnie kell— kevésbé a forma szépségét akarja kiemelni, mint a gondolat erejét.” — B. Morsolin: *Zaccaria Ferreri*. 37–38. — Ferrajoli ezzel szemben úgy véli, hogy „latin verseiben van ugyan némi könnyedség, de meglehetősen hiányzik belőlük a jó ízlés, tele vannak zsúfolva középsszerű szónokiassággal.” — A. Ferrajoli: „Zaccaria Ferreri abate di S. Amabile”. 92. — Műveinek felsorolása: E. Stöve: „Ferreri” 811.

⁹ Először az 1508-ban kiadott *De ruina Veneti dominii futura proxima ad Venetos elegia* c. munkájából tűnik ki a lagunák városállamával szembeni ellenérzése.

¹⁰ A költemény címét ebben a rövid formában szokták idézni. A teljes cím: *Somnium Lugdunense de divi Leonis X, P. M., ad summum pontificatum divina promotione*. — E. Stöve: „Ferreri” 811.

gitimnek. Sodarini bíboros közbenjárásának —és talán az eposznak— köszönhetően 1513 szeptemberében végül visszatérhetett Rómába, és decemberben a teljes feloldozás mellett korábbi címeit is visszakapta. Sőt, humanista hírének köszönhetően az irodalomkedvelő X. Leó pápa hamarosan udvara legbelsőbb körébe is felvette, amikor házi prelátusának és referensének nevezte ki. Ezután már nem vártak magukra sokáig a különböző tisztségek és megbízatások sem.

1515 végén vagy 1516 elején a palesztinai Sebaste püspökének nevezték ki,¹¹ majd 1518-ban egy a beneventói püspökség alá tartozó kicsiny, mindössze hat plébániával rendelkező egyházmegyét is kap. Guardalfiera püspökségéről három hónap múlva lemondott ugyan, de a címet haláláig még használta. A püspöki kinevezések után az igazán nagy megtiszteltetés azonban akkor érte, amikor 1518 végén *legatus a latere* hatalommal felruházott nuncius lett Lengyelországban. A háttérben a pápai diplomácia azon reménye és célja húzódott meg, hogy sikerül Oroszországot visszatéríteni a római egyházba, és így megteremteni egy széles törökellenes összefogás alapjait. A nunciushoz tehát elsődleges feladata a cárral való szövetség megkötése, valamint az oroszok, lengyelek és a Német Lovagrend közötti béke előmozdítása volt. A politikai jellegű feladatok mellett a lutheranizmus északi elterjedését kellett akadályoznia, és erősítenie a katolikus fegyelmet Lengyelországban, Litvániában és Poroszországban. A bonyolult diplomáciai érdekek miatt a küldetés politikai célja meghiúsult, de a lutheranizmussal szemben komoly lépésekre sikerült rávenni a lengyel udvart. Sikerral zárta le Ferreri Kázmér lengyel királyfi időközben rábízott szenttéavatási perét is.¹² Az új szent életét és zsolozsmáját maga a nuncius írta meg: „a pápai diplomata ez alkalommal is nagy éleslátással volt képes a nyomtatást a közvélemény befolyásolására és saját jó hírének előmozdítására használni.”¹³

Ferreri 1521-ben tért vissza Itáliába, ahol Carvajal közbenjárására X. Leó halála után 3 hónapig Faenza kormányzója lett. Egyúttal igyekezett az új, a humanizmussal szembenálló, aszketikus VI. Hadrián pápa kegyeit is elnyerni. Ebből a célból dedikált egy, a papság megújítását és katolikus reformokat szorgalmazó *De reformatione Ecclesiae suasoria* című munkát az új pápának,¹⁴ de

¹¹ A. Ferrajoli: „Zaccaria Ferreri abate di S. Amabile”. 98.

¹² Szent Kázmér (1458–1484), a magyar korona megszerzésére Mátyás királlyal szembeni sikertelen kísérletét követően a lengyel udvarban apja helyetteseként igazságosságával általános elismerést, sőt szeretetet váltott ki a nép körében. Korai halála után hamarosan kifejlődött tisztelete, különösen a vilniusi keresztények között. Jámorságára, erkölcsei tisztaságára való tekintettel I. Zsigmond király kérésére avatták szentté. Ünnepe: március 4. — *A szentek élete*. szerk.: Diós I. Budapest 1984. 112–114.

¹³ E. Stöve: „Ferreri” 810.

¹⁴ Visszasan hat, hogy a műben a korabeli invektívák szellemében felemeli szavát a római kuriálisok kapzsiságával szemben, hiszen több ízben ő maga is tettenérhető ebben a hibában. Ferrajoli szerint a pisai zsinat idején esetleges reformpártisága mellett legalább ugyanolyan súlylall estek latba anyagi előnyök: „gazdag tisztséget és pénzt fogadott el, ha ugyan nem ő maga kérte, a szakadás vezetőitől és a francia királytól” — A. Ferrajoli: „Zaccaria Ferreri abate di S. Amabile” 95. Később, X. Leó udvarában is pénzszerzésre használta fel kapcsolatait. — A. Ferrajoli: „Zaccaria

nem járt sikerrel, és Hadrián rövid uralkodása alatt háttérben maradt. VII. Kelemen idején Ferreri ismét előállt a még lengyelországi küldetése előtt X. Leó pápától rábízott breviáriumreform ügyével. Az 1523. november 26-i keltezésű bevezetéssel ellátott himnuszgyűjtemény 1525-ös megjelenését azonban már nem érthette meg: az előző év végén meghalt.

3. Ferreri helye a latin himnuszköltészetben¹⁵

A latin keresztény himnuszköltészet történetének kezdetét rendszerint Szent Ambrus nevéhez kapcsolják.¹⁶ A következő századok himnuszköltészete a szent-ambrusi hagyományok útján indult el, azonban —mivel a középkori liturgia nemcsak egységes, központi szabályozás szerint fejlődött— területenként igen nagy eltérések alakultak ki története folyamán.

A kora középkorban fokozatosan a zsolozsmába fölvelt (illetve kisebb részben, processziós himnusként a miséhez kapcsolt) liturgikus himnusz alkotói-
nak szoros kereteket írt elő a liturgikus közeg. Ugyanakkor a liturgikus költői műfajok közül —a sokkal kérdésesebb, szinte „divatjelenségként” létező, s a Tridenti Zsinat után gyakorlatilag a használatból kiszorult szekvencia, még inkább a tropus mellett— leginkább a himnusz adott teret az írói önállóságra. Ez a fajta költői szabadság lehetőséget nyújtott arra, hogy a költő a középkori kultúra változásainak megfelelő, új formában fogalmazza meg a közösség, a hívek Istennel kapcsolatos élményeit, tapasztalatait, és így teremtsen a maga módján kapcsolatot evilág és a transzcendens Isten között.¹⁷

A középkor folyamán a szentek ünnepeinek szaporodása különös lehetőséget adott az új himnuszok keletkezésére, ugyanakkor az új ünnepek fokozatos túlsúlyba kerülése mindinkább háttérbe szorította az eredeti himnuszokat. A századok során így többen megkísérelték a himnuszköltészet —gyakran saját ízlésüknek megfelelő— szabályozását. A XI. században megjelenő ciszterciak például a középkori újításokkal szemben szélsőséges szigorúsággal igyekeztek visszatérni az ambrozián-milánói hagyományokhoz. A breviárium reformjával párhuzamosan új szellemet hoztak a himnuszköltészetbe a XIII. század folyamán megjelenő kolduló rendek is, de ez sem jelentett visszatérést a gyökerekhez.

Ferreri abate di S. Amabile” 98. Magát a Hadrián pápához írt művet is a lengyelországi küldetése alatt összegyűjtött pénz egy részéből adatta ki. — *Acta nuntiaturae Poloniae II.* IX.

¹⁵ A tágabb értelemben vett (a szekvenciát stb. is magába foglaló) himnuszköltészet történetére vonatkozóan: J. Szövérfy: *Die Annalen der lateinischen Hymnedichtung.* Ein Handbuch. Vol. I–II. Berlin 1964; uő: *Latin Hymns.* Turnhout 1989 (Typologie des Sources du Moyen Âge occidental. Fasc. 55); A. A. Häussling: „Hymnus”, in *LThK.* Freiburg–Basel–Rom–Wien 1995. 361–366.

¹⁶ A milánói püspöknél korábbi poitiers-i Hilarius hatását kevés fennmaradt himnusza miatt nem könnyű megítélni. — J. Szövérfy: *Latin hymns.* 32–33.

¹⁷ A himnuszokhoz sorolt műfajok jó összefoglalását adja: G. M. Dreves: *Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnedichtung.* Eine Blütenlese aus den Analecta Hymnica. Vol. I. Leipzig 1909. VII–X. valamint J. Szövérfy: *Die Annalen der lateinischen Hymnedichtung.* 28–29.

A kora keresztény, bibliai alapokon nyugvó hagyományokat és a pogány antik költészet elemeit egyensúlyosan ötvöző Szent Ambrus mindenestre nem tekinthető a középkori himnuszköltészet egyedüli mintájának. A későbbi, klasszicizáló irányzatok az antik verseléshez forma- és szókincsében is erősebben kötődő Prudentius költészetére támaszkodtak.¹⁸ A Karoling-korban nemesen klasszicizáló stíluson keresztül ehhez a hagyományhoz nyúltak vissza a XIV. század végétől megjelenő humanista tendenciák is. A himnuszköltészet kedvelt tárgya volt a humanistáknak, mert úgy érezték, hogy a liturgikus szövegösszefüggés miatt közvetlenebbül érintkezhetnek az irodalmi művészet szakrális aspektusával. Ugyanakkor természetesen a klasszikus költészet szabályainak újrafelfedezésével a himnuszok kiváló lehetőséget adtak az antik versformák—mindenekelőtt a sapphói strofa—alkalmazására.

Mindazonáltal a humanista himnuszok elsődlegesen irodalmi és nem liturgikus ihletettségek voltak, és így kezdetben nem is veszélyeztették közvetlenül a középkori himnuszköltészetet. Az igazi változás akkor következett be, amikor Ferrerius Zachariashoz hasonló egyházi személyek kezdtek bele a himnusz reformálásába. Ferreri és társai nem vettek tudomást arról, hogy a késő antik és középkori himnuszok, jóllehet az antiktól eltérő, de ezért még nem hibás, csak más kritériumok alapján álló metrikai törvények szerint íródtak, ezért alapos stilisztikai, metrikai és nyelvi „javításokat” végeztek. A római breviárium himnuszainak reformálását teljes egészében elvégző Ferreri törekvése azonban nem volt hosszú életű. Egyáltalán nem mutatható ki hatása a később, a XVII. században bekövetkező himnuszreformra, csupán a német újlatin költészetben fedezhető fel munkásságának minden bizonnyal áttételes hatása.¹⁹

4. Hymni novi ecclesiastici

a) A himnuszgyűjtemény létrejötte, célja

A Ferreri által készített himnuszgyűjtemény nem csupán a középkor derekán virágzó himnuszköltészet késői, reneszánsz folytatása, hanem, mint egy új, humanista szemléletű breviárium első része, a XVI. századi, nyelvi szempontú zsolozsmareformnak is szerves része, sőt talán legjellemzőbb példája.

Különösen reprezentatív voltát nem utolsó sorban annak köszönheti, hogy elkészítését X. Leó pápa személyesen kezdeményezte. A keletkezés körülményeiről maga Ferreri igen részletesen vall a kötethez írt bevezetőjében. Ezek szerint a pápa úgy mérte fel, hogy a zsolozsmában a mindennapi imádság során használt himnuszok túlzott mértékben eltávolodtak a tiszta latin nyelvtől

¹⁸ Déri B.: *A részek és az egész*. Prudentius *Cathemerinon* című himnuszciklusának szerkezete. Budapest 2001. 195–196.

¹⁹ G. Ellinger: *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert*. I: *Italien und der deutsche Humanismus in der neulateinischen Lyrik*. Berlin–Leipzig 1929. 251.

és a helyes versmértéktől. A probléma lehetséges megoldását a humanista főpap abban látta, hogy vagy a meglévő szövegeket újítják és tisztítják meg, vagy pedig a tiszta latinság és a klasszikus verselés szabályait szem előtt tartva egészen új himnuszokat költenek. X. Leó a feladat végrehajtásával az irodalom és költészet terén otthonosan mozgó Ferrerit bízta meg, aki némi ellenkezés után vállalata a munkát. Ferreri teljes mértékben meg akart felelni az elvárásoknak, így a himnuszokat elkészülésük sorrendjében jóváhagyás végett azonnal megmutatta a pápának. X. Leó azonban nem élte meg a teljes gyűjtemény elkészültét, ezért Ferreri a mű befejezésekor, 1523-ban, az új pápához, VII. Kelemenhez fordult, hogy az új darabokkal kiegészült kötetet ő is hagyja jóvá. VII. Kelemen eleget tett Ferreri kérésének, és egy *motu proprio*-ban erősítette meg a gyűjtemény használatára vonatkozó engedélyeket és a szerzői jogokkal járó kiváltságokat.

Ferreri bevezetője és a padovai egyetem retorikatanárának ajánló sorai mellett a pápa levele is helyett kapott az 1525-ös kiadás elején. A három írásból kiderül, hogy a kortársak milyen elvárásokkal tekintettek a gyűjteményre, mi-
ben látták legfőbb feladatát, erőnyeit.

A pápai levél a humanista udvar szellemét tükrözi. Hosszas bevezető után —melyben VII. Kelemen mint az irodalmat minden körülmények között támogató főpap mutatkozik be, és megdicséri Ferrerit, hogy igaz püspökhöz méltóan sok elfoglaltsága mellett és lengyelországi küldetése alatt is szakított időt a Szentírás tanulmányozására, kommentárírára és a himnuszgyűjtemény elkészítésére—, a megadott engedély igazolásaként egyetlen mondatban fogalmazza meg, hogy szerinte miben áll az új himnuszgyűjtemény különleges értéke: a kiadás hasznára fog ugyan válni minden kereszténynek, különösen azonban a művelt papoknak szolgál majd lelki vigaszul. A pápa ehhez a kijelentéshez a továbbiakban azonban nem fűzött semmiféle magyarázatot.

Míg VII. Kelemen *motu proprio*-jából éppen csak kiderül, miben látták a kortársak az új gyűjtemény legfőbb értékét, Ferreri a műhöz írt bevezetőben már részletesebben ír erről. Számára pontosan az volt a X. Leó által rábízott feladat elvállalásának legfontosabb oka, hogy —és ez magyarázza azt, amit Kelemen pápa is leírt levelében— a *művelt papok*, „míg barbár szavakkal kényszerülnek Istent dicsérni, nevetésre ingerelve igen gyakran megvetik a liturgiát.”²⁰ A szerző az új gyűjtemény elkészítésével többek között éppen ennek kívánta elejét venni, miközben rámutatott, hogy ezen csak úgy lehet változtatni, amennyiben mindenben visszatérnek a latin nyelv szabályaihoz és a megfelelő versmértékhez. Egyúttal felteszi a kérdést: ha Istent dicsérhetjük helyes szóval, miért tegyük barbár nyelvezettel? Ennek alátámasztására Szent Jeromos egyik szüzekhez írt művét a következőképpen értelmezi: amennyiben a bibliafordító a nőket figyelmezteti a helyes nyelvhasználatra az imádság során, mennyivel inkább vonatkozik ez a papokra, hiszen „ha a nőknél, akik esetében az irodalom

²⁰ Ferreri bevezetője. 42. lap.

terén való járatlanság könnyebben megbocsátható, az imádság során használt helytelen nyelvezet megvetendő, mennyivel inkább rút lesz az férfi esetében, különösen, ha pap az illető, akinek ajka őrzi a tudást és aki Isten ajkáról hallja a törvényt.”²¹

Ferreri a bevezetőben azoknak is megfelel, akik esetleg Szent Ágostonra²² vagy Nagy Szent Gergely pápára²³ hivatkozva ellenzik, hogy a szakrális latin nyelvet Donatus nyelvtani szabályai alá vessék. Maga Ferreri szerint sem helyes, ha kizárólag Quintilianus, Donatus vagy Priscianus tekintélyére támaszkodó nyelvtani szabályokat fogadunk el a szakrális nyelvben, mert ezáltal a Szentlélek és a művész szabadságát korlátozzuk. Ugyanakkor helytelen az is, hogy amikor a hagyományos latin nyelv szerint és klasszikus latinsággal írhatunk meg valamely szakrális szöveget, akkor barbár és rossz stílusú szavakba öntjük az imádságot. Ezt a felfogást, a tiszta stílus és klasszikus nyelvezet használatának lehetőségét, sőt kötelességét, mint az értékes belső tartalom megfelelő külsőben való bemutatásának fontosságát különböző képekkel, szentírási helyekkel is alátámasztja. A három bölcs Betlehembe vitt ajándékainak —általánosságban hivatkozva több egyházatyára— olyan átvitt értelmezést ad, amellyel az ékesszólás önálló értékét is kiemeli.²⁴

Érdekes további érve Ferrerinek a tiszta latinság mellett a más nyelvekre való hivatkozás: a többi nyelven is megvan annak lehetősége, hogy szakrális szövegeknek helyes és pontos fordítást adjanak. Így fordíthatták le görögre a héber nyelvű Ószövetséget. A helyes nyelvezet mellett itt tér ki először a versmérték kérdésére, amikor rámutat, hogy mind a héber, mind a káld nyelvben találunk prózában és az adott nyelv sajátosságainak megfelelő versmértékben írott szakrális szövegeket. Példaként felsorolja az ószövetségi Szentírás több könyvét, amelyek —úgymond— valamiféle versben íródtak.²⁵ Mindezek a példák azt mutatják Ferreri számára, hogy a héber nyelv is micsoda költői gazdagsággal bír, és hogy a zsidó nép minden további nélkül tudott élni ezzel a gazdagsággal szent iratainak megfogalmazásakor. Kézenfekvő tehát a tanulság: ahogyan a héber nyelvű Ószövetség írói képesek voltak anyanyelvük teljes

²¹ Ferreri bevezetője. 42. lap. Nem akadtunk az idézet forrására Jeromos műveiben. Meggondolandó mindenestre, hogy az Eustochiumhoz írt levelében, híres sivatagi élményének leírása kapcsán, a bibliafordító éppen a klasszikus szerzőktől való távolságtartás szükségességére hívja fel a figyelmet. — Hier., Epist. 22, 29–30.

²² Augustinus: *Enarrationes in Psalmos, Sermo III. 6, 3–6* (Corpus Christianorum Series Latina XXXVIII, *Aurelii Augustini Opera. Pars X, 1.* Turnholti 1956. 371.)

²³ Gregorius Magnus: *Moralia in Iob, Epistula ad Leandrum. 5, 222–225* (Corpus Christianorum Series Latina CXLIII, *S. Gregorii Magni Opera. Moralia in Iob Libri I–X.* Turnholti 1979. 7.)

²⁴ Ferreri értelmezésében az arany a bölcsesség, az ezüst az ékesszólás jelképévé válik a három bölcs ajándékai közül. Valójában az eredeti bibliai szöveg helyen (Mt 2,11) aranyról, tömjénről és mirháról van szó. Ezüst nem szerepel.

²⁵ Ferreri a zsolotárók mellett itt jórészt azokat a könyveket sorolja fel, amelyekből a zsolozsmába bibliai énekek kerültek. (Jób könyve, Bölcsesség könyve egyes részei vagy pl. Szűz Mária éneke.) Ez a bibliai, grammatikai párhuzamosságokon alapuló költészet —éppen mivel a sémi nyelvi gondolkodásnak felel meg— teljességgel eltér a verselés klasszikus, görög-latin felfogásától.

gazdagságát felhasználni a szent szövegek írásakor, úgy a latin nyelven írt valóságos szövegek, a jelen esetben himnuszok megfogalmazásakor is figyelembe lehet, figyelembe kell venni a nyelv —és a hozzá kapcsolódó kultúrkör— grammatikai és verselési szabályait, sajátosságait.

Ferreri végül még egy érvet sorakoztat fel a szent szövegek esetében használt nyelv tisztasága, különösképpen azonban a helyes versmérték mellett. Miként a prózai szövegeknek is van sajátos szerkezetük, rendjük, az isteni, transzcendens szférához oly közel álló költészet esetében mennyivel inkább kell ügyelni a helyességre. A költészet maga ugyanis, „amely isteni, és Istenhez olyan közelálló, hogy a lelki harmónia egy jámbor és éles szemű lelket akora édességgel bír égi szférába emelni, hogy olykor még a jövőt is megláttatja, előre megjövendölteti a költővel, akit ezért jósnak (*vates*) is neveznek.”²⁶

Ezen hosszú szellemi, elméleti alapvetés nyomán Ferreri bevallott célja az volt a himnuszgyűjtemény készítése során, hogy könnyed, de nemes stílusban mindenki, de legalább a művelt papok számára könnyen hozzáférhető és különös nehézség nélkül olvasható szöveget alkosson. Bár a bevezetőben nem jelzi kifejezetten, hogy a himnuszok a breviárium számára készültek, a gyorsan olvashatóság kifejezetten említett szempontja utal erre a tényre: reményei szerint az új himnuszok az imádság során, még gyors olvasás esetén is könnyen érthetőek az olvasó számára, ezáltal pedig „az ajak és a lélek —miként illő— könnyedén összhangba állnak az imádság során.”²⁷

Míg Kelemen pápa levele keveset, Ferreri bevezetője pedig részletesebben szól a himnuszgyűjtemény céljáról, addig az ajánlást író páduai retorika tanár, Marinus Becichemus már a megvalósult művet értékeli, elsősorban stilisztikai szempontból. Maga az a tény is jelzésértékű, hogy az alapvetően vallásos-költészeti tartalmú gyűjteményhez egy retorikatanár írja a bevezető ajánlást. Ez a választás is utal a legfontosabb célra: a stílusbeli, nyelvi reformra. Az ajánlás első része természetesen a mű szerzőjének dicséretét tartalmazza, kiemelve azokat a nehéz feladatokat, melyek közepette és amelyek ellenére Ferreri képes volt elkészíteni az új himnuszokat. Ferreri stílusának általános dicséretét követően magára a műre áttérve Becichemus felsőfokokban beszél —a minden bizonnyal a kor humanista ízlésének tökéletesen megfelelő— klaszszikus stílusról, melynél „édesebbet, kellemesebbet, tisztábbat, takarosabbat, ragyogóbbat a keresztény költők között nem lehet olvasni.”²⁸ Magasztalja a rövideg és terjedelmesség terén található változatosságot, a régi római nyelvezetet, amely teljesen áthatja a verseket. Ezzel szemben —X. Leóhoz hasonlóan— felhívja a figyelmet, hogy milyen alkalmatlan, barbár nyelvezetű, és helytelen

²⁶ Ferreri bevezetője. 43. lap. Az eredeti antik felfogás szerint is az istenek szólnak a költőn keresztül. Ez a nézet jelentkezett például a versek elején a különböző invokációkban, melyek idővel mindenesetre egyszerű, tartalmát vesztett stíluselemmé váltak. — Chr. Mohrmann: „La langue et le style de la poésie latine chrétienne”, *Revue des Études Latines* XXV (1947) 280–281.

²⁷ Ferreri bevezetője. 43. lap.

²⁸ Becichemus ajánlása. 41. lap.

verselésű himnuszokat használnak a templomokban, és ezért a lelkek üdvössége szempontjából is fontosnak tartja, hogy elkészült az új gyűjtemény. Becichemus elismétli tehát a Ferreri és VII. Kelemen által felhozott legfőbb érvet a reform mellett. A templomokban használt, alkalmatlan, barbár nyelvezetű imaszövegek a művelt embereket nevetésre, a rítusok, valamint a tanultpapok megvetésére készítetik. Azért volt nagy szükség a gyűjtemény elkészítésére, mert igazából a művelt papok azok, akik valóban az Egyház érdekeit védik, és komoly lelkipásztori szolgálatot látnak el. Ezért az ő igényeiket kell első-sorban kielégíteni, mert a műveletlenek amúgy is csak hasznot húznak az Egyházból, és közben csak saját önös érdekeiket nézik. Ennek a feladatnak Ferreri himnuszai eleget tesznek.

b) *A gyűjtemény szerkesztési elvei*

A gyűjtemény elején helyet kapó, a kortársak, illetve maga a szerző által írt szövegekből, mint láttuk, jól kirajzolódik az új himnuszkiadvány legfőbb célja: a nyelvi-stilisztikai újítás. A kiadvány átfogó szerkesztési elveiről ugyanakkor csupán kevés információt szolgáltatnak ezek az írások, így túlnyomórészt a gyűjteményből kikövetkeztethető adatokra vagyunk utalva.

A kötet felépítésére vonatkozólag VII. Kelemen pápa *motu proprio*-jában csupán annyit említ, hogy az új himnuszok az egyházi évben a Mindenható Isten, Szűz Mária és több szent ünnepnapjaira szólnak. Becichemus is csak annyit jegyez meg, hogy Isten, a Szűzanya és a többi szentek ünnepeire készültek. A szerző maga az általános szerkesztési elvekről egyáltalán nem tesz említést a bevezetőben. A kötet mindazonáltal jól meghatározható, de nem teljesen szigorral alkalmazott logika szerinti rendben tartalmazza a himnuszokat.

A himnuszgyűjtemény a liturgikus évnek megfelelően a legfontosabb egyházi ünnepekre, ünnepi időszakokra készített versekkel indul kronologikus rendben. Az ádventi időszakra szóló himnuszt így a karácsonyi (december 24–25), az epifánia (január 6.) valamint Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.) ünnepeire szóló himnuszok követik, majd a nagyböjt, a nagyhét, húsvét és a húsvéti idő, áldozócsüdtörtök, pünkösöd, Úrnapja himnuszai következnek.²⁹ A sorba —mely mind Krisztus életéhez kapcsolódó nagy egyházi ünnepeket tartalmaz— látszólag nem illeszkedik Szűz Mária tisztulásának ünnepe. Ez azonban a karácsonyhoz való szoros kötődése miatt érthető: a *Purificatio* (tisztulás) elnevezés ráadásul csak az egyik, Mária szempontjából való megközelítését írja le az ünnepnek. Másik neve hagyományosan *Hypapante* (görögül: találkozás); mint ilyent ősidők óta az Úr ünnepei közé sorolják. Sokkal kevésbé illik viszont a himnuszok első, eddig felsorolt csoportjába a soron következő himnusz,

²⁹ A nagyböjttől Úrnapjáig terjedő ünnepek mind húsvét mozgó ünnepétől függenek, mely mindig a tavaszi napéjegyenlőséget követő első holdtölte utáni vasárnapra esik. A nagyböjt a húsvét előtti hatodik vasárnapot megelőző szerdával kezdődik, áldozócsüdtörtök a húsvétot követő 40., pünkösöd az 50. napra esik. Úrnapját a pünkösödöt követő második csüdtörtökön ünnepli az Egyház.

mely a különböző Mária-ünnepek közös himnusza. Ha a szigorú kronológiai sorrendet tartjuk szem előtt, hasonlóképpen rossz helyen található a Szentháromság ünnepére írt himnusz is. A háromszemélyű Isten ünnepe ugyanis szabályosan a pünkösdöt követő vasárnapra esik, így a költemény logikus helye Úrnapja himnusza előtt volna. A himnuszok első nagyobb, az egyházi év Krisztus életével kapcsolatos ünnepeihez kötött darabokat tartalmazó csoportja, az időrendi sorrendet tartva Krisztus színeváltozása (augusztus 6.) és a Szent Kereszt felmagasztalása (szeptember 14.) ünnepeivel zárul.

A következőkben —szakítva a kronologikus renddel— a különböző teremtmények, szentek ünnepeire szóló himnuszok következnek, az egyes személyek illetve ünnepnapjaik fontosságának sorrendjében. Az égi hierarchia élén természetesen az angyalok állnak: Szent Mihály arkangyal és a többi mennyei karok. Az angyalok utáni első helyet —minden bizonnyal az evangélium szavai alapján: „Bizony, Jánomszóló szülőttei között nem támadt nagyobb Keresztelő Jánosnál.” (Mt 11,11)— Keresztelő János ünnepének himnusza foglalja el. A Megváltó előfutára után, továbbra is figyelmen kívül hagyva az ünnepek időrendjét, az apostolok ünnepeinek himnuszaik következnek, a tizenkettőt és Szent Pált egyfajta hierarchikus rendbe sorolva. A közös himnuszban tisztelt két apostolfejedelemtől kiindulva, az elsőként meghívott és ezért az apostolok rangsorában közvetlenül Péter és Pál után helyet kapó András apostolon át egészen a Jézus halála után, Júdas helyére választott Mátyás apostolig tart ez a sor. Az apostolok himnuszaikat két evangelistáé, Lukácsé és Márké követi. János és Máté, akik egyúttal apostolok is voltak, a tizenkettő között kaptak helyet. Az evangélium szereplői közül a hierarchiában a következő helyen, a Szűz Mária után leginkább tisztelt női szent, Mária Magdolna szerepel. Az önálló himnusszal rendelkező szentek sorát az első mártírként különleges tiszteletnek örvendő István diákonus és a Római misekánonban szintén szereplő Lőrinc vértanú folytatja. Érdekes ugyanakkor, hogy a római misekánon többi, név szerint említett szentje nem rendelkezik a gyűjteményben önálló himnusszal.³⁰ A vértanú után a szentek újabb kis csoportja következik a latin egyházatyák személyében. Itt sem életüknek vagy ünnepeiknek megfelelő kronológiai, hanem a fentiekhez hasonló hierarchikus rend érvényesül: ezúttal az egyes szentek egyházi hierarchiában elfoglalt helye —pápa, püspök, pap— számít. Érdekes módon teljességgel kimaradnak a görög egyházatyák, helyet kap viszont három, kevéssé ismert szent —Dionysius, Rusticus és Eleutherius— közös himnusza.³¹ Ennek oka talán —miként arra a ké-

³⁰ A Római misekánonban szereplő szentek közül a himnuszgyűjtemény végén még Szent Ágnes szerepel. Nem egészen világos, milyen szempontok vezették Ferrerit a fenti három személy kiválasztására a többi szent közül.

³¹ Párizs védőszentjéről, Dénesről és társairól keveset tudunk. Dénes, a gall egyház alapító püspöke, valamint presbiter és diákonus társai, Eleutherius és Rusticus Decius (250/251) vagy Valerianus (258) üldözése alatt szenvedtek vértanúhalált. Közös ünnepük október 9. — *A szentek élete*. szerk: Diós I. Budapest 1984. 580–583.

sőbbiekben is lesz példa— abban rejlik, hogy Ferreri a himnuszgyűjteménytől függetlenül készíthetett ezeknek a szenteknek tiszteletére teljes zsolozsmát vagy legalábbis himnuszt, amelyet azután az új kötetbe is célszerűnek látott bevenni. A három szent ünnepét, még inkább a latin egyháziatyák csoportjához tartozó, de szintén Galliához kapcsolódó Szent Márton püspök himnusza követi. Ő ugyanakkor mint a nyugati szerzetesség egyik előfutára már átvezet a szentek egy újabb kis csoportjához, a szerzetesekhez. Az önálló himnusszal rendelkező rendalapítók sorát Nagy Szent Vazul kezdi, majd Szent Benedek, Szent Domonkos és Szent Ferenc következik. A rendalapítók csoportjából meglehetősen kirí lincolni Hugó himnusza. A karthauzi szentről, mint fentebb már láttuk, akkor írt Ferreri teljes zsolozsmát, mikor a rendbe való felvételét kívánta kiszékesztetni. Úgy tűnik, Ferreri ez esetben sem mulasztotta el a lehetőséget, hogy egy régebbi művét az új kiadásba is felvegye.³² A rendalapítók csoportjához szervezesebben kapcsolódik azonban a domonkos rendi egyházdoktor: Aquinói Szent Tamást aligha lehetett volna kihagyni a gyűjteményből.

Az egy-két, név szerint is említett szent himnuszt olyan himnuszok együttese követi, amely a szentek egy-egy jól körülhatárolható csoportjának közös dicséretét tartalmazza. A Mindenszentek ünnepére készített himnusz még egy meghatározott ünnepre szól, miként a Jézus 72 tanítványának napjára írt is, de a következő egy vagy több vértanúra, hitvallóra vagy szűzre emlékező himnuszok már valóban egyértelműen a *commune* kategóriába sorolhatóak. A csoportba egyedül a templomok búcsújakor mondandó *in dedicatione templi* himnusz illeszthető be nehezen, bár a templomszentelés zsolozsmája egyaránt előfordul a szerkönyvek temporális függelékekében, a sanctoraléban (XI. 9.) és a *commune* részeként.

Úgy tűnik logikusnak —ha elfogadjuk, hogy a himnuszok az ünnepek egyfajta rangsora szerint követték egymást—, hogy a gyűjteményt eredeti koncepció szerint az egyes köznapokra valamint a kishórákra (*tercia, szexta, nona és kompletórium*) készített himnuszok zárták volna le. Valamilyen oknál fogva azonban, minden bizonnyal utólagos kiegészítés folytán, újabb himnuszok következnek a kötetben. A későbbi kiegészítés feltételezését több tény látszik alátámasztani. A kishórákra írt himnuszokat követő első himnusz még elfogadható helyen áll, hiszen a gyűjtemény első felében található ugyan egy másik Mária-himnusz, az itt álló azonban az ünnepek kishóráira is tartalmaz külön himnuszt. Ez talán részben magyarázhatná a kishórák himnusza utáni helyét. Hasonlóképpen korábbi himnuszokhoz kapcsolódnék logikusan a nem szűz vértanú emléknapjára írt himnusz. Szent Kázmér ünnepének himnusza pedig minden bizonnyal ugyanabból a megfontolásból kerültek be később a gyűjteménybe, mint már korábban egy-két kevésbé szervezen illeszkedő költemény: Ferreri a többihez hasonlóan ezt is egy teljesen önálló zsolozsma részeként, a gyűjteménytől függetlenül írta, de kihasználta a lehetőséget, hogy

³² Hasonlóképpen ifjúkori himnusz a Szent Benedek ünnepére szóló is, amely mindenesetre a saját helyére lett beillesztve. — B. Morsolin: *Zaccaria Ferreri*. 39.

ebben a kötetben is megjelentesse. További három himnusznak is máshol volna a logikus helye, hiszen mindegyik szentről —ha nem is ezekről a sajátos ünnepnapjaikról— tartalmazott már a gyűjtemény himnuszt.³³ Hasonlóképpen nem a megfelelő helyen áll a kötetet záró, Szent Ágnes ünnepére szóló himnusz sem. Elképzelhető, hogy más himnuszhoz hasonlóan ezt is külön készítette Ferreri a vértanú tiszteletére, majd így kapcsolta a gyűjteményhez.

Összegezve annyit mondhatunk tehát, hogy az egész kötet szerkesztése alapvetően egy jól érzékelhető rendszer szerint készült, melytől csak kisebb eltéréseket észlelhetünk.³⁴ Ez a rendszer azonban a kötet végén felborul azáltal, hogy a gyűjtemény minden bizonnyal utólag, és ezért rendszertelenül hozzátoldott himnuszzal egészül ki.

c) Az egyes himnuszok szerkezete

A himnuszgyűjteményt megelőző három kortárs szövegből kirajzolódott a kiadvány elsődleges célja. Ez a cél nem volt más, mint egy olyan himnuszkötet elkészítése, amely kielégíti a XVI. század eleji művelt papok igényeit, hiszen az ő ízlésüknek már nem felelt meg a középkor folyamán formálódott zsolozsmaszöveg. A feladat megoldásához mindenekelőtt stilisztikai, nyelvi újításra volt szükség, mely a korabeli felfogás szerinti klasszikus szabályokhoz nyúlt vissza mind a grammatika, mind a verselés terén. Ferreri ennek a célnak szolgálatába állította az egyes himnuszok szerkesztési és a gyűjtemény poétikai elveit. Akárcsak az egész gyűjtemény szerkesztési elvei esetében, az egyes himnuszok szerkezetére vonatkozólag is csak kevés kifejezett utalás található a kiadvány bevezetőjében. Sokkal több minden derül ki a szerkesztési elvekről a himnuszok belső vizsgálata során.

Beható vizsgálat nélkül is nyilvánvalóvá válik az a tény, hogy az egyes ünnepnapokra írt himnuszok a zsolozsma három fő imaórájának megfelelően három részre vannak osztva. Így minden egyes himnusz a vesperáskor mondandó résszel kezdődik, melyet az éjszakai imaórára szóló rész követ és a laudeshez tartozó szakasz zár. Mindez arra utal, hogy alapvető elvként a korabeli zsolozsmahasználat szabályait fogadta el Ferreri, és a napközi órák himnuszeit ünnepeken is a hétköznapi szöveggel vette.³⁵ Ez alól —amennyiben helytálló

³³ A Keresztelő Szent János fővételének, Péter apostol székfoglalásának, valamint Szent Pál megtérésének ünnepére írt himnuszkörről van szó.

³⁴ Az eredeti rendszerező elv gyakorlatilag a himnuszok Szent Ambrusnál is felfedezhető négy nagy kategóriáját követte (egyházi év, egyes szentek ünnepei, több szent közös ünnepe, imaórák). Ugyanez a szerzőnyvek fölosztásában: temporale, sanctorale, commune, psalterium. — J. Szövérfy: *Latin hymns*. 33–34.

³⁵ Vö: G. Ellinger: *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands* 250. — Ferreri több szempontból szorosan kapcsolódik a korának breviáriumában bevett gyakorlathoz, melyről Bäumer a következőket írja: „Il semble que des lors les hymnes des Heures du jour: Prime, Tierce, Sexte, None et Complies, étaient, d'après l'usage romain, constamment les mêmes; toutefois, pour les grandes fêtes, il y en avait de particulières... Les petits Heures conservaient leurs psaumes et leurs

az az elképzelésünk, hogy a gyűjtemény eredetileg a kishórákra írt himnuszokkal zárult volna— egyedül a pünkösdi ünnepére szóló himnusz képez kivételt. Ehhez ugyanis a laudes himnusát követően egy a terciában mondandó rész is kapcsolódik, mivel e hora kötődik leginkább a Lélek pünkösdi kiadásához. Ugyanezt a beosztást követik a hétköznapokra szóló himnuszok azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben a költemény az éjszakai imaóra, a matutínium himnusával kezdődik, és a vesperáséval zárul. A kishórák himnuszai esetében ilyen beosztásról értelemszerűen nem beszélhetünk.

A vázolt egységes szerkezettől eltérnek azok a himnuszok is, amelyek —véleményünk szerint— utólag lettek a gyűjteményhez kapcsolva.³⁶ A Mária-ünnepre írt himnusz alapvetően a hétköznapok himnuszainak beosztásával egyezik annyi kiegészítéssel, hogy az elején egy az összes kishórában mondandó rész szerepel. A Szent Kázmér tiszteletére írt himnusz esetében igen jól látszik, hogy eredetileg a gyűjteménytől függetlenül, a szent önálló zsoltosmájának részeként készültek el a himnuszok. Ezért vannak a szokásos részeken kívül külön az ünnep első és második vesperásához írott versszakok. A kötetet záró hat himnusz esetében továbbá semmiféle imaórák szerinti megosztás nem található. Egyes esetekben a címben jelölnek annyit, hogy a himnusz a vesperásra szól, máshol ez is elmarad.³⁷

A himnuszokat tartalmi szempontból vizsgálva ezen túl megállapíthatjuk, hogy az egyházi év és a szentek ünnepei esetében „gyakran úgy alakul a szerkezet, hogy előbb röviden összefoglalja az ünnepek alapjául szolgáló tényeket —legtöbbször harmadik, de esetenként második személyben megszólítva is— majd ezt követik az elmélkedések és kérések, amelyek igen sokszor a himnuszok nagyobb részét töltik ki.”³⁸

A gyűjteményben található 75 himnusz hosszúság szerinti megoszlása sem teljesen egységes. Értelemszerűen hosszabbak a különböző imaórák alkalmával

hymnes fixes sans que l'on tint compte des jours de fête. Ces psaumes et ces hymnes ne changeaient plus que pour les grandes Heures.” — S. Bäumer, *Histoire du Bréviaire* II. Paris 1905. 56–57.

³⁶ Elképzelhető mindazonáltal egy olyan magyarázat is, hogy ezek a himnuszok éppen azért nem kerültek logikus helyükre, és kaptak helyet a gyűjtemény végén, mert a többi himnusz szerkezeti szabályaitól eltértek. Ebben az esetben a gyűjtemény elsődleges szerkesztési elve a himnuszok belső beosztásának felelt volna meg, és csak másod-harmadsorban érvényesültek volna azok a szempontok, amelyeket az előző pontban felsoroltunk.

³⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy az egyes imaórákon mondandó himnuszrészek elkülönítése sem történik egységes rendszer szerint. Legtöbbször a margón jelzik, melyik imaórához tartozik az adott rész, de előfordul az is, hogy ez a megjegyzés is a címben kap helyet. Arra is van mindenesetre példa, hogy az adott himnusz első része semmiféle megjelölést nem kap, csupán a további részek esetében jelzett pontosításokból derül ki, hogy az melyik imaórában mondandó. Ez a rendszerelenség azonban talán nem annyira a költő Ferreri, mint a kiadó-szedő számlájára írandó.

³⁸ „Bei den Fest und Heiligenliedern gestaltet sich die Anlage vielfach so, dass die den Feiern zugrunde liegenden Tatsachen zunächst kurz rekapituliert werden, meist in der dritten, zuweilen aber auch anredend in der zweiten Person, dann folgen Betrachtungen und Bitten, die nicht selten den größten Teil der Lieder einnehmen.” — G. Ellinger: *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands*. 250.

három részletben elmondandó himnuszok (bár ebben a kategóriában is komoly eltérések vannak) míg egészen rövidek a kishórákra szóló énekek. Elsősorban a nagyobb egyházi ünnepekre, valamint egyes szentek ünnepeire szóló himnuszok között találhatunk ugyanis meglehetősen hosszú, 80–100 sor terjedelműeket is, ugyanakkor más szentek ünnepeire csupán fele olyan hosszú, 40–50 soros himnuszok szólnak. A kishórák himnuszaik mindössze 16–24 sornyi hosszúságúak. A terjedelem szempontjából ezen általános megállapításokon túl pontosabb szabályokat nem lehet megfigyelni.

Az egyes himnuszok szerkezetére vonatkozóan, a fenti, a kötetből leszűrhető tanulságokat egyetlen ponton egészíti ki Ferreri bevezetője. A kétségtelenül jelentős számban előforduló alfabetikus himnuszok alkalmazását több indokkal támasztja alá. Egyrészt a bibliai héber költészetben —mint pl. egyes zsoltárok esetében— volt szokás az abecedárius forma használata.³⁹ Azon túl, hogy Ferreri is ehhez a hagyományhoz kíván csatlakozni, az abecedárius himnuszok alkalmazásának praktikus okait is felsorolja. Ezzel az eszközzel kívánta ugyanis a nagyobb ünnepeket a kisebbektől megkülönböztetni, valamint úgy vélte, a himnuszok memorizálásában is segítséget nyújthat az abc-t követő forma.⁴⁰ Mindazonáltal joggal jegyzi meg Bäumer, hogy Ferreri kénytelen volt erőszakot tenni a latin nyelven, hogy az abc-be be tudja illeszteni az X, Y, Z betűkkel kezdődő versszakokat.⁴¹

Ahogy tehát a kötet egész szerkezetére vonatkozóan érvényesek voltak bizonyos szerkesztési elvek, úgy az egyes himnuszok esetében is felfedezhetünk ilyeneket. A teljes gyűjteményhez hasonlóan azonban ezen a téren sem beszélhetünk kizárólagos szigorral alkalmazott elvekről.

d) Metrikai és poétikai elvek

A mű kitűzött célját a szerkezet, szerkesztés csak áttételesen szolgálja. Sokkal közvetlenebb ebből a szempontból az alkalmazott metrikai és poétikai elvek szerepe, melyek —mint láttuk— az új himnuszgyűjtemény bevallott céljai közt hangsúlyosan szerepeltek.

A himnuszok reformjának fontos ága volt a versmértéknek a klasszikus mintákhoz való közelítése. VII. Kelemen pápa a gyűjtemény fontos elemeként emelte ki, hogy az új himnuszok *veris metris* íródtak, Becichemus a korában használatos „*nulla pedum ratione, nullo syllabarum mensu compositi*” versekkel állította

³⁹ A középkor folyamán poitiers-i Hilarius egyik himnusza szolgált az abecedárius forma mintájául, de a „csak tiszta forrásból” merítő Ferreri valószínűleg nem akart egy későantik költőt forrásként megnevezni. — J. Szövérfy: *Latin hymns*. 33.

⁴⁰ „Horum praecipuos iuxta quorundam ex antiquis Hebraeorum vatum consuetudinem servato per singula metrorum capita alphabeti ordine exarcui, ut et magis festi dies ab aliis discerni, et carmina ipsa facilius memoriae commendari possint.” — Ferreri bevezetője. 43. lap.

⁴¹ „Mais pour ranger dans cet ordre les strophes finales qui doivent commencer par X, Y, Z, il faut faire quelque peu violence à la langue latine et appeler à son aide la langue grecque.” — S. Bäumer, *Histoire du Bréviaire* II. Paris 1905. 122.

szembe az új himnuszokat, és Ferreri is arról számolt be, hogy az új gyűjtemény elkészítésével való megbízásának egyik fontos oka az volt, hogy az új himnuszok *iuxta rectam mensuram* készüljenek el. Ebben a szellemben ő maga is arra törekedett, hogy *ad Latini sermonis et metri congruitatem singula reducamus*. A humanista reformtörekvések bemutatása kapcsán már láttuk, hogy a középkori költészet versmértékével való elégedetlenség fő oka az volt, hogy az antik formáktól eltérő középkori metrikai szabályok helyességét vitatták, és egyedül az antik verselést tekintették szabályosnak. Ilyen légkörben egyáltalán nem meglepő, hogy Ferreri —mint a humanista reformok egyik fő képviselője— az antik verslábakat, verssorokat, strófákat helyezte előtérbe, ezáltal is demonstrálva a tiszta antik nyelvhez való visszatérést.

Ferreri himnuszgyűjteménye a használt versmértéket illetően nagy változottságról tanúskodik. Az összesen 75 alkalomra írt himnuszok 7 különböző metrum szerint íródtak. A kötet verselése első ránézésre mégis elég egyhangúnak tűnik, hiszen az esetek túlnyomó többségében —48 esetben— a *par excellence* lírai versformát, a szapphói strófát használta Ferreri. Szapphói strófában íródott a legtöbb nagy ünnepre valamint a szentek ünnepeire készült himnusz. A második legtöbbet alkalmazott versforma —összesen 22-szer— a iambikus. Használata leginkább a kishórákra és a köznapok himnuszaira jellemző. Mindazonáltal —minthogy ez a versmérték áll legközelebb a középkori himnuszokhoz— leginkább ezeknek a verseknek van liturgikus csengése. Aránylag gyakran fordulnak elő choriambusban írt sorok is, bár ennek a versmértéknek egy-egy ünnep himnuszában való önálló használata nem jellemző. Leginkább csak valamely imaórára szóló rész áll choriambusokban. A többi négy versmérték (*trocheus, hendecasyllabus, hypercatalecticum, dactylicus*) használata elenyésző a kötetben.

A képet árnyalja, hogy egy-egy ünnepi alkalom himnusza nem feltétlenül kizárólag egyetlen versmértékben készültek. Egy-egy esetben —például néhány apostol ünnepén valamint a hétköznapokra írt himnuszoknál— előfordult, hogy a különböző imaórákhoz írt részek eltérő versmértékben állnak. Szent András ünnepén például a vesperáshoz tartozó részlet szapphói strófában íródott, a matutinum himnusza choriambusokban, a laudesé pedig daktilikusban. Ez egyébként az egyetlen eset, amikor Ferreri a daktilikust használja, és ekkor sem teljesen önállóan. Hasonlóképpen találunk példát a szapphói versszakok hendekaszillabusszal, trochaikusszal, iambusokkal vagy akár hiperkatalektikummal való ötvözésére. A köznapok himnuszaiban esetében a iambikus verslábú sorokat szapphói strófában illetve choriambusokban írt részek váltják fel.

A két leggyakrabban használt versforma esetében nem nehéz a forrásokat megtalálnunk. A legtöbbször előforduló sapphói strófákkal Ferreri nem csupán a klasszikus antik költői hagyományhoz kapcsolódott, hiszen a metrikus verselésnek ez a formája —nem utolsósorban az ismételten jelentkező klasszicizáló irányzatoknak köszönhetően— az egész középkor folyamán fennmaradt. Jó példa erre az alább részletesebben is tárgyalt, karoling kori *Ut queant laxis* kezdetű himnusz, melynek, mint látni fogjuk, metrikai elemeit is felhasználta Ferreri.

A Szent Ambrus óta a himnuszalköltészetben leginkább elterjedt iambikus dimeter használatakor a humanista költőnek nem annyira a milánói püspök példája, mint az epodusokban a versformát több szabadsággal alkalmazó Horatius jelenthetett mintát.⁴² A többi, ritkábban alkalmazott versmérték esetében is elsősorban az aranykori költők, valamint a későbbi klasszicizáló szerzők példáját követte Ferreri. Mivel ezeknek a versformáknak alig-alig volt hagyománya a latin himnuszalköltészetben alkalmazásuk egyik célja az lehetett, hogy tanúsítsák Ferreri verselő képességét.

A himnuszok reformjának során a metrikai tisztításon túl a kortársak és a szerző legfőbb bevallott célja a nyelvezet megváltoztatása, mégpedig a klasszikus alapokhoz való visszatérés útján. Ez leginkább a himnuszokban előforduló szókinccs és képek vizsgálata során érhető tetten.

A klasszikus szövegeken nevelkedett humanista Ferreri az új himnuszok írása során mindenekelőtt az antik auktorok, költők műveit tartotta szem előtt, de minden bizonnyal fülében csengtek a keresztény himnuszalköltészet, Prudentius nyomán klasszicizáló stílusú versei is.⁴³ A szerző bevezetőjében előadott célok ismeretében igazat adhatunk Bäumernek, aki szerint amikor a Szűz Mária tiszteletére írott himnuszban a *Magnificat*ot éneklő Istenszüllőt Eumolphoshoz, Sapphóhoz, Amphiónhoz, sőt a mitikus Orpheushoz hasonlítja Ferreri, valójában saját példaképeit nevezi meg.⁴⁴ Ezt támasztja alá az is, hogy pünkösdi himnuszában kifejezetten így ír a követett költői elvekről: *Xenophanis ceu Lesbii / Te iambicis attollimus*.⁴⁵ Mindenesetre a —sokszor kényszeredett— klasszicizálás több területen felfedezhető.

Bäumer a breviárium történetéről írott, többször idézett munkájában általános képet ad a gyűjtemény költői értékéről, és kritikával szemléli Ferreri újító törekvéseit. Nem tartja helyesnek, hogy „mindent klasszikus ódákban ünnepel, amelyekben nem található semmi közös vonás Ambrosius, Prudentius, Nagy Szent Gergely himnuszainak nyelvezetével, kifejezéseivel és gyakran szellemével sem. A szerző sokszor szinte hihetetlen naivitással alkalmaz olyan kifejezéseket, pogány utalásokat és mintákat, amelyeket rendszerint csupán a derűs Horatiusnál vagy a babonás Titus Liviusnál találunk meg.”⁴⁶

A himnuszok első olvasásra leginkább szembeütő sajátossága valóban az, ahogyan Ferreri kifejezetten a kereszténységhez köthető fogalmakat gyakran a pogány római valláshoz kapcsolódó klasszikus szókinccsel írja le. Bäumer

⁴² A különböző versmértékek liturgikus használatáról l.: Déri B.: *A részek és az egész*. 185–186.

⁴³ A klasszicizáló stílusnak az első keresztény századok pogány antikvitáshoz szorosabban kötődő költészeti irányzatából történő kifejlődéséről: Chr. Mohrmann: „La langue et le style de la poésie latine chrétienne”, 294–297. Prudentius hagyományteremtő szerepét emeli ki Déri B.: *A részek és az egész*. 195–196.

⁴⁴ S. Bäumer: *Histoire du Bréviaire II. Paris 1905*. 122: „... on pourrait citer ... la strophe où le poète loue le *Magnificat* comme le chant le plus beau et où il dépécie, en quelque sorte sans en avoir conscience, la Vierge sainte en la comparant avec son idéal païen.”

⁴⁵ 9. himnusz 81–82. sor.

⁴⁶ S. Bäumer: *Histoire du Bréviaire II. Paris 1905*. 119.

idézett véleménye azonban nem állja meg teljességgel a helyét. A legelső századoktól kezdve jelen volt ugyanis a keresztény költészetben az az irányzat, mely —talán az antik költészettel szemben érzett kisebbségi érzés miatt— a sajátosan keresztény kifejezések kerülésére, a vallásos fogalmak klasszikus szókincssel történő körülírására törekedett. Ennek az irányzatnak egyik legjellemzőbb képviselője Iuvencus volt, de Prudentius, és az ő nyomában haladó későbbi himnuszköltők verseiben is számos —Ferreri által felhasznált— példát találhatunk.⁴⁷

A himnuszok pogány szelleméről szólva Bäumer példaként a Szentháromság megnevezésére használt *triforme numen Olympi* kifejezést említi,⁴⁸ de Isten, vagy a három személy valamelyikének megnevezésére számos más érdekes példát hozhatunk. A keresztény teológiában bevett *Sancta Trinitas* kifejezés helyett Ferreri a *Trina potentia, Numen triplici lumine splendidum, Qui trinus es sub unius substantiae aequo foedere* valamint a *Triplicis formae facie sub una / Qui polum, terras, tumidosque fluctus / Temperat alti* körülírásokat használja.⁴⁹ Az egyes személyek megnevezésében az Atya valamint a Szentlélek különböző körülírási módjai érdemelnek további említést. A *Pater*ből így lesz *rerum genitor superne, maximi clemens moderator aevi, divum sacer imperator, totius mundi sator, opifex aetheris aurei, deorum maximus rector, Zeus aeternus* stb.⁵⁰ Hasonlóképpen a *Sanctus Spiritus*-ből: *Pneuma, Perennis halitus Paternis, Flamen* vagy *Paranymphus*.⁵¹ Ferreri a klasszikus minták követése során odáig ment, hogy Szűz Máriát istennőnek nevezte (*felix dea*), ami a későbbi korokban különösen nagy megbotráncozást váltott ki.⁵²

Ferreri nem csupán Isten nevének esetében élt a középkori csengésűnek ítélt szavak elkerülése végett körülírással, hanem hasonló módon járt el számos más fogalommal is. A mennyország megnevezésére a pogány hitvilágban megtalálható hasonló tartalmú fogalmak mellett (*Olympus, Elysii laeta habitacula*)⁵³ más körülírásokat is használt (*polorum culmina, caeli penetralia, caelica limina, caeli*

⁴⁷ Chr. Mohrmann: „La langue et le style de la poésie latine chrétienne” 284–287. Hasonló kifejezéseket már Szent Ambrusnál is felfedezhetünk: Déri B: *A részek és az egész*. 181–182.

⁴⁸ 10. himnusz 91–92. sor.

⁴⁹ Az idézett kifejezések rendre: 25b/25, 36/49, 75/67–68, 24a/15–16. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egy-egy esetben —mint egyik példánkban is— a teológiai szaknyelvben használatos latin vagy görög kifejezéseket (*substantia, hypostasis*) is felhasználja.

⁵⁰ 55a/13, 23a/13, 24a/13, 31/45, 58b/1, 11/42–43, 11/89.

⁵¹ *Pneuma*: 9/49, 11/72, 15/66, 19b/9, 19c/17, 35/38, 71/59. *Halitus*: 9/91. *Flamen*: 2/20; 9/92. *Paranymphus*: 11/10.

⁵² *Felix Dea*: 11/42. S. Bäumer: *Histoire du Bréviaire II*. Paris 1905. 119. és nyomában többen pl: J. Vilnet: „Les reformes du bréviaire...” 306; C. Callewaert, *Liturgicae Institutiones. Tractatus secundus de Breviarii Romani Liturgia*. Brugis 1931. 64.

⁵³ *Olympus* és ragozott alakjai: 2/14, 5/44, 10/92, 14/29, 15/20, 16/60, 17/11, 19b/1, 20/4, 22/2, 29/47, 31/13, 34/8, 35/32, 38/5, 38/41, 39/80, 41/84, 42/8, 44/15, 51/37, 54/46, 69/60, 70/52, 72/21. *Elysii laeta habitacula*: 36/10.

regia, poli gaudia, astra stb.).⁵⁴ Ugyanígy a pokol helyett a következő klasszikus kifejezéseket találjuk: *Phlegetontis ignes, Tartarus, Avernus, Orcus, stagna Acherontia, Stygiae umbrae*.⁵⁵ Számptalan további példát hozhatunk keresztény fogalmak klasszikus szóval, körülírással való helyettesítésére, több esetben ugyanazzal az ókori kifejezéssel különböző tartalmakat megnevezve.⁵⁶

A kimondottan keresztény kifejezéseken túl hasonló klasszikus reminiscenciákat fedezhetünk fel egyes költői képekben. Legtöbbször itt is az antik mitológia kifejezései köszönnek vissza.⁵⁷ Sajátos esete a klasszicizálásnak, amikor a szerző időmeghatározásul az ókori világrépre jellemző, csillagászati kifejezésekkel él.⁵⁸ Ugyanígy az antik hagyományokhoz kíván kapcsolódni a számos ókori földrajzi, nép- és személynév idézésével is.⁵⁹

Az eddig példaként felsorolt szavak és kifejezések mind általánosságban idézik a klasszikus költőket. Egy-egy ritkább, speciális jelentésű szó esetében talán még az is elképzelhető, hogy az olvasóban valamely konkrét verset, költői helyet kívánt felidézni. Feltételezhetjük például, hogy a *filo pinguit, acutue* sorról egy klasszikus műveken nevelkedett humanista papnak Ovidius

⁵⁴ Rendre: 8/44. — 17/4. — 17/13. — 21b/24, 58a/21. és 75/56. — 8/72. és 21b/19 — 2/54, 8/16, 11/76, 15/5, 20/36, 22/35, 33/12, 3/39, 37/51, 39/56, 42/23, 44/31, 65/8 és 74/36.

⁵⁵ *Phlegetontis ignes*: 5/35. *Tartarus* és ragozott alakjai: 7/5, 14/56, 15/28, 27/40, 55/23, 59/80, 60/29, 63/15, 67/48. *Avernus*: 5/85, 15/3, 24b/11, 37/55, 44/26, 45/42, 53/13, 70/107. *Orcus*: 7/18, 9/15, 29/23, 32/21, 35/67, 43/53, 55/52, 74/55. *Stagna Acherontia*: 17/36. *Stygius ad umbras*: 16/55.

⁵⁶ Egyformán használja például Ferreri a *flamen* szót a Szentlélek megnevezésére és a papi funkció kifejezésére (4/23, 6/10, 6/92, 29/30, 31/24, 33/31, 34/42, 35/5, 38/30, 39/14, 41/70, 42b/19, 43/28, 49/27, 56/4, 59/9, 63/4.), bár ez utolsó esetben előfordulnak a *levita* (28/12, 30/1, 31/5, 31/19, 44/38.), *antistes* (49/9, 73/11.), *sacerdos* (5/48, 10/23, 10/26, 10/69, 28/23, 31/22, 33/19, 34/41, 38/25, 40/26, 40/33, 43/29, 45/9, 73/9.) szavak is. További példák, amikor keresztény fogalmak helyett pogány-klasszikus kifejezések állnak: templom (*fana* [4/40, 5/22, 42b/27, 45/2, 54/24.]); szentek (*heroes* [5/74, 33/3, 42c/22, 68/4, 68/39.], *divi* [16/30, 20/1, 25b/28, 26/29, 31/2, 42c/34, 44/1, 44/33, 45/64, 54/65.], *quirites superum* [18/1], *superi* [10/3, 18/42, 32/14, 34/70, 36/11, 37/49, 38/18, 38/46, 40/69, 51/38, 52/6, 70/1.], *caelicola* [45/16, 48/31.], *semidei* [72/41.]); sátn, ördögök (*hydra* [1/85, 6/85], *furius Avernii* [15/3.]); próféta (*vates* [1/69, 4/45, 39/32, 72/41.], *praeco* [16/2, 24c/18]); misemondás (*sacra litare* [49/9–10.]); Mindenszentek (*Pantheon* [44/cím]); szüzek (*nymphae* [52/45, 53/16, 54/56, 67/97.]); szenté avat (*in divos connumerare* [42c/34]); elhaltak lelkei (*lemures* [20/34.]) stb.

⁵⁷ Ebben a használatban előfordulnak istennevek — pl: víz (*Thetis* [6/75.]); harc (*Mars* [1/5, 14/42, 44/27.]); szerelem (*impetus lascivientis Cypriae* [53/7–8.], *Venus* [5/5.]); bor (*Bacchus* [5/5.]) stb — vagy a mitológiából ismert más kifejezések. Így szerepel a halál helyett *lethe* (10/11, 51/29.), és így lesz pl. Ferrerinél a *cymba* (17/27, 58/76, 73/52.) már nem Charon ladikja, hanem az Egyház hajója.

⁵⁸ Ez este leírására használja a *Versus est Titan celeres in umbras* kifejezést (6/77.), a hajnal körülírását a *Deliae splendor nebulas repellit* (34/25.); *Lucifer claro redimitus ore* (34/49.), valamint az *Auroram nitido lucifer ...* (36/33.) szavakkal oldja meg és az esztendő elmúlását az *Axe Phoebeo revolutus annus* képpel írja le (26/1.).

⁵⁹ A teljesség igénye nélkül csak néhány példát kívánunk kiemelni a földrajzi nevre: *Xanthus* (5/81, 11/81.), *Gargani saxa* (15/13.), *Aquilo* (38/7, 42/13, 68/15.), *Delius* (43/53, 48/47, 57/32, 69/58.), *Nempe* (69/13.); a népevekre: *gentis Achivae* (27/28.), *Danai* (34/25.), *gentes Cecropidum* (36/21.); *Nasamoni* (51/7, 72/44); a személynevekre: *Xerxes* (10/81.), *Hippocrates* (27/17.), *Sallustius*, *Phidias*, *Praxiteles* (27/18–20.)

Metamorphoséséből Arachné története jutott eszébe.⁶⁰ Ugyanígy a *Hyblaea mela* szókapcsolat Vergilius eclogáit idézhette fel a művelt olvasóban.⁶¹ Sokkal nehezebb mindenestre olyan eseteket találni, amelyekről egyértelműen kimutatható, hogy egy konkrét antik költői helyhez kapcsolódnak, akár oly módon, hogy tartalmilag idézik fel annak valamelyik képét, akár úgy, hogy annak egy-egy sorát vagy szakaszát parafrázeálják. Az első esetre példaként a *nutu cuncta regens Deus* képét hozhatjuk, mely leginkább Ovidius *Fastj*ának Juppiterére emlékeztet, aki mikor Mars figyelmezteti ígéretere, bölintésével egyezik bele, hogy Romulus az égbe vétessék. Ez az isteni bölintés pedig megremegetteti az egész földkerekséget.⁶² Ókori költő sorainak parafrázisára a legszembeszökőbb példát a *Non tyrannorum facies severas / Non minas regum ...* szavak nyújtják.⁶³ Itt ugyanis ugyanazzal a többszörösen, felsorolásjellegűen tagadó szerkezettel, ugyanazt a tartalmat adja vissza Ferreri, mint amelyet —jóllehet kissé más szavakkal— egykor Horatius fogalmazott meg: *Iustum et tenacem propositi virum / Non civium ardor prava iubentium / Non vultus instantis tyranni ...*⁶⁴

Biztosra vehetjük, hogy a művelt kortárs olvasó figyelmét az ilyen többé-kevésbé finom utalások, áthallások nem kerülték el.

A klasszikus antik művekhez hasonló mértékben jelentkezik a himnuszokban a Biblia hatása. Ferrerinek a bevezetőben nyíltan vallott poétikai elveinek megfelelően,⁶⁵ melyeket Becichemus némiképp fel is rótt neki,⁶⁶ csak ritka esetben jelentkezik ez magában a himnuszok szókincsében.⁶⁷ Itt sokkal inkább az jellemző, hogy az adott ünnep bibliai hátterét, történetét meséli el a költő a Szentírás szövegét tartalmában igen gyakran hűen, csaknem szóról-szóra követve, a szókincsen azonban változtatva. Egyik legjellemzőbb példa a kompletóriumban minden este mondott kantikum, Simeon éneke (Lk 2,29–32), melynek Ferreri kifogástalan szapphói strófákba szedett parafrázisát adja:⁶⁸

⁶⁰ Ferrerinél: 54/22. vő: Ovid. *Metam.* VI, 1–145. Az *acu pingvere* kifejezés a 23. sorban.

⁶¹ Ferrerinél: 8/85. vő: Verg. *Ecl.* 1, 54; 7, 37.

⁶² Ferrerinél: 29/39–40, 42c/41. vő: Ovid. *Fasti.* II, 483–490. Különösen: 489–490: *Iuppiter adnuerat: nutu tremefactus uterque / est polus, et caeli pondera novit Atlas.*

⁶³ 49/25–26.

⁶⁴ Hor., *Carm.* III, 3, 1–3.

⁶⁵ „...omnem barbariem, paucis hebraeorum vocabulis exceptis, in quibus sacrae auctoritatis deferre volui prorsus evitaerim.” Ferreri bevezetője: 43. lap.

⁶⁶ „Nihil certe est, quo vel Momus offensum dicere queat, nisi hebraicam damnet declinationem, unamque et alteram vocem, in quibus ecclesiastica mysteriorum ratio nihil omnino mutare patitur.” Becichemus ajánlása: 41. lap.

⁶⁷ Értelemszerűen ilyenek a bibliai személy- és földrajzi nevek, és néhány a Szentírásra visszavezethető egyházi-vallásos kifejezés. *Pascha* (5/92, 7/78.); *myrrha* (43/32.); *levitae* (28/12, 30/1, 31/5, 31/19, 44/38.); *Paradisus* (47/34.); *Sabbatum* (61/20, 61/73.); *baptismata* (3/66, 8/28, 9/71, 59/67.); *Serafin* (15/17, 47/26, 74/47.); *Cherubin* (15/18.)

⁶⁸ 4/17–28.

*Nunc dimittis servum tuum, Domine,
secundum verbum tuum in pace,*

*Ecce dimittis modo me quietum
O Pater, sicut fueras locutus,
Iamque tranquilla sinis hanc senectam
Vivere pace.*

*quia viderunt oculi mei salutare tuum,
quod parasti ante faciem omnium populorum:*

*Functa sunt grandi mea namque dono
Lumina optatos speculata vultus
Hos salutaris, populo quod omni
Ante parasti.*

*lumen ad revelationem gentium,
et gloriam plebis tuae Israel.*

*Gentibus late iubar hoc revelas,
Quod peregrinas modo nationes
Undique illustrans erit Israelis
Gloria plebi.*

Ilyen, szinte szó szerint megfeleltethető átirás számos más helyen található, mint például a Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepére írt himnuszban a *gratia crescens, sophiaque coram / et Deo et mundo teneris in annis...* sorokban,⁶⁹ melynek evangéliumi forrása a következőképpen hangzik. *Et Iesus proficiebat sapientia et aetate, et gratia apud Deum et homines* (Lk 2, 52).

A korábbi keresztény szövegek közül nemcsak a Bibliából találunk hasonló „áthallásokat”, hanem éppen a megreformálásra szánt korábbi himnuszokból és más egyházi énekekből is. A korabeli olvasó számára minden bizonnyal ezek voltak a legérdekesebbek. A breviáriumban nap mint nap mondott imádságok esetében értékelhették ugyanis leginkább Ferreri nyelvi leleményét, mellyel a jól ismert himnuszokat még mindig felismerhetően, de mégis teljesen újjá alkotta. A Bäumer⁷⁰ óta ismételt klasszikus példa az új formában visszaköszönő *Ave maris stella* kezdetű himnusz első versszaka, ahol tulajdonképpen az eredeti himnusz első sorának metaforáját, a tengeren hánykolódó hajós számára biztos utat jelentő csillag képét fejt ki allegorikus részletezéssel.⁷¹

*Ave maris stella,
Dei mater alma
tque semper virgo,
Felix coeli porta.*

*Ave superna ianua!
Ave beata semita!
Salus periclitantibus,
Et ursa navigantibus.*

*Tu fluctuantis aequoris
Iucunda stella navitis,
Secunda cymba naufragis,
Portusque et aura remigi.⁷²*

Ehhez hasonló a jól ismert *Veni creator Spiritus* kezdetű pünkösdi szekvencia első szakasza újjáformált változatának az ünnep himnuszába való beillesztése:

⁶⁹ 4/54–55.

⁷⁰ S. Bäumer: *Histoire du Bréviaire II*. Paris 1905. 118.

⁷¹ *Thesaurus Hymnologicus*. Sive hymnorum canticorum sequentiarum circa annum MD usitarum collectio amplissima. Tomus primus hymnos continens. Carmina collegit, apparatu critico ornavit, veterum interpretum notas selectas suasque adiecit H. A. Daniel. Lipsiae MDCCLXII. 204.

⁷² 67/69–76.

*Veni creator Spiritus,
Mentes tuorum visita,
Imple superna gratia
Quae tu creasti pectora.*⁷³

*Veni beate Spiritus,
Nostraeque menti illabere,
Depelle cuncta crimina,
Et da tui charismata.*⁷⁴

Callewaert a nagybőjti matutínium himnuszának harmadik versszakát emelte ki mint jellemző példát:⁷⁵

*Utamur ergo parcius
Verbis, cibus et potibus,
Somno, iocis, et arctius
Praestemus in custodia.*

*Bacchus abscedat, Venus ingemiscat,
Nec iocis ultra locus est, nec escis,
Nec maritali thalamo, nec ulli
Ebrietati.*

Egy-egy strófa nyelvi átköltésén túl számos helyen találunk olyan kifejezéseket, szókapcsolatokat, amelyek szintén ismerősen csengnek az egyházi himnuszokat, antifónákat ismerők fülében. Jó példa erre a csütörtöki laudesben szereplő *de lacrimarum vallibus*,⁷⁶ mely nyilvánvalóan az ismert *Salve Regina* kezdetű Szűz Mária-antifóna *In hac lacrimarum valle* sorát visszhangozza. Hasonlóképpen említhetjük a középkori kompletórium *Te lucis ante terminum*⁷⁷ kezdetű himnuszának Ferreri által átírt változatát, melyben a *noxias phantasmatum*⁷⁸ egyértelműen az eredeti *noctium phantasmata* parafrázisa.

A bibliai szövegekre támaszkodó himnuszokról szólva már említést tettünk arról a Becichemus által az ajánlásban egyedül nehezményezett és Ferreri által is nyíltan vállalt tényről, hogy amikor a klasszikus szókincs bizonyos szakaszok kifejezésére nem adott lehetőséget, héber —és tegyük hozzá: görög—szavakat vett kölcsön. Arra is tettünk továbbá utalást, hogy több ízben az abecedárius himnuszok megfelelő szakaszai készítették Ferrerit görög kölcsönszavak használatára. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy —talán ebben is latin klasszikusokat követve— ettől függetlenül is találkozunk görög szavakkal.⁷⁹ A klasszikus nyelvhez való visszatérés, mint láttuk, több esetben a katolikus tanok tisztaságának rovására ment, ugyanakkor nem zárta ki, hogy egy-egy alkalommal meglepő dogmatikus pontossággal fejtse ki a keresztény teológiai tanítást, mint például az Úrnapjára vagy színeváltozás ünnepére írt himnusz esetében. Mindazonáltal a nyelvi tisztaságra törekvés mellett az olyan középkorra jellemző filozófiai kifejezések, mint *essentia*, *qualitas*, *substantia*⁸⁰ vagy

⁷³ *Thesaurus Hymnologicus*. 213.

⁷⁴ 9/77–80.

⁷⁵ C. Callewaert: *Liturgicae Institutiones. Tractatus secundus de Breviarii Romani Liturgia*. Brugis 1931. 64. Ferreri átköltése: 5/5–8.

⁷⁶ 59/52.

⁷⁷ *Thesaurus Hymnologicus*. 52–53.

⁷⁸ 66/14.

⁷⁹ Például éppen az említett úrnap himnuszban a *Lyaeum* (10/70.)

⁸⁰ 12/13–14. A *substantia* még: 75/68.

a gyakori *-itas* képzésű (*taciturnitas*)⁸¹ ill. gyakorító formában előforduló szavak (*actitemus, pensitemus*)⁸² jól mutatják, hogy a szerző nem tudott teljességgel megszabadulni a középkori hagyományoktól.⁸³

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Ferreri a kitűzött célnak, hogy klasszikus szavakkal fogalmazza újra a himnuszokat, —néhány kivételtől eltekintve— megfelelt, jóllehet ezt többször csupán a katolikus tanítás tisztaságának rovására tudta megtenni. Mindazonáltal a gyűjtemény költői értéke igen egyenetlen, verselése legtöbbször kissé mesterkéltnak és csupán egy-egy himnuszcsoport mutat eredeti frissességet. Rendszerint éppen azok, amelyek antik versmértékek helyett inkább a középkori himnuszokat vették mintául.⁸⁴ A himnuszgyűjtemény átfogó vizsgálatán túl a középkori himnuszok és az új gyűjtemény közötti további összefüggések részletesebb bemutatásához az egyes himnuszok beható elemzésére volna szükség. A következőkben egy példán erre teszünk kísérletet.

e) *Himnusz Keresztelő Szent János ünnepére*

Ferreri poétikai elveinek bemutatására különösképpen alkalmas a Keresztelő Szent János ünnepére általa írt himnusz egybevetése az azonos tematikájú *Ut queant laxis* kezdetűvel. Paulus Diaconus himnusza a közös tárgyon túl sok hasonló vonást tartalmaz azért is, mert a karoling klasszicizáló stílusú vers ugyancsak szapphói strófákban készült, és már a középkor folyamán is az ebben a versmértékben írt himnuszok egyik archetípusává vált.

<i>Ut queant laxis resonare fibris Mira gestorum famuli tuorum, Solve polluti labii reatum, Sancte Iohannes.</i>		<i>Ventris obstruso positus cubili, Senserat regem thalamo manentem, Hinc parens nati meritis uterque Abdita pangit.</i>	15
<i>Nuntius celso veniens Olympo, Te patri magnum fore nasciturum, Numen et vitae seriem gerendae Ordine promit.</i>	5	<i>Antra deserti teneris sub annis, Civium turmas fugiens, petisti, Ne levi saltem maculare vitam Famine posses.</i>	20
<i>Ille promissi dubius superni, Perdidit promptae modulus loquelae, Sed reformasti genitus peremptae Organa vocis.</i>	10	<i>Praebuit hirtum tegimen camelus, Artubus sacris strophium bidentes, Cui latex haustum, sociata pastum Mella locustis.</i>	

⁸¹ 37/22.

⁸² 62/11. és 17.

⁸³ Ez utóbbi megállapításunkat korántsem kell feltétlenül kritikaként értékelni, hiszen éppen a középkori himnusz-hagyományhoz közelebb álló, a klasszikus verselést mellőző himnuszok tűnnek többször a legkevésbé mesterkéltnak. Bäumer például a Szentháromságról szóló himnusz (12.) első versszakát találja ragyogónak, amit mindenestre eléggé „lapos” szakaszok követnek. — S. Bäumer: *Histoire du Bréviaire* II. Paris 1905. 121.

⁸⁴ Példaként a 72 tanítvány ünnepére készült himnuszt emelhetjük ki (46.himnusz), melynek strófái rendre anaforával kezdődnek: *Gaudete mundi principes...; Vos estis...; Duo et decem...*

<i>Ceteri tantum cecinere vatium</i>	25	<i>Nunc potens nostri meritis opimis</i>	
<i>Corde praesago iubar adfuturum,</i>		<i>Pectoris duros lapides repelle,</i>	
<i>Tu quidem mundi scelus auferentem</i>		<i>Asperum planans iter, et reflexos</i>	
<i>Indice prodís.</i>		<i>Dirige calles.</i>	
<i>Non fuit vasti spatium per orbis</i>		<i>Ut pius mundi sator et redemptor,</i>	45
<i>Sanctior quisquam genitus Ioanne,</i>	30	<i>Mentibus pulsa livione puris,</i>	
<i>Qui nefas saeculi meruit lavantem</i>		<i>Rite dignetur veniens sacratos</i>	
<i>Tingere lymphis.</i>		<i>Ponere gressus.</i>	
<i>O nimis felix meritique celsi,</i>		<i>Laudibus cives celebrant superni</i>	
<i>Nesciens labem nivei pudoris,</i>		<i>Te Deus simplex pariterque trine,</i>	50
<i>Praepotens martyr eremique cultor,</i>	35	<i>Supplices et nos veniam precamur,</i>	
<i>Maxime vatium.</i>		<i>Parce redemptis.</i>	
<i>Serta ter denis alios coronant</i>		<i>Gloriam patri resonemus omnes,</i>	
<i>Aucta crementis, duplicata quosdam,</i>		<i>Et tibi Christe genite superne,</i>	
<i>Trina centeno cumulata fructu</i>		<i>Cum quibus sanctus simul et creator</i>	55
<i>Te sacer ornant.</i>	40	<i>Spiritus regnat.</i>	

Ferreri alapvetően megtartja a himnusz eredeti szerkezetét, amely a bibliai elbeszélés nyomán születésének körülményeitől végigkíséri János életét, de több ponton terjedősebb leírást ad, némiképp megnövelve ezáltal a himnusz hosszát. Az egyes imaórákra eső részek arányain (eredetiben: 16–16–20 sor; Ferrerinéél 24–20–20 sor) és tartalmi elosztásán ugyanakkor lényegében nem változtat. A narrációt a pusztai életmód bemutatására mindkét himnuszban egy bukolikus betét szakítja meg. Természetesen néhány tartalmi és szerkezeti eltérést is találunk. Paulus Diaconus himnusza például a szent invocációjával kezdődik, míg Ferreri az ünnep megnevezésével indítja a verset. Más-más helyen állnak a két himnuszban a Keresztelő Jánost dicsérő sorok is.

16. In natali Iohannis Baptistae praecursoris Christi — Sapphicum

In vespere

<i>Lucifer clari sine nocte solis,</i>		<i>Rite dum canus genitor litabat</i>	
<i>Praeco divini sine labe Verbi</i>		<i>Gabriel caelo volitans ab alto</i>	
<i>Mire Iohannes hodie vetusto</i>	15	<i>Filium praeter senium spondit</i>	
<i>Nascitur orbi.</i>		<i>Progenerandum.</i>	
5	<i>Ille praecursor veniens superni</i>	<i>Nomen, et vitam manifestat omnem,</i>	
	<i>Regis annosa, sterilique ab alvo</i>	<i>Gaudium nati pueri, sub illo</i>	
	<i>Fecit effetum, veteremque mundum</i>	<i>Numen Heliae populi futuram</i>	
	<i>Esse feracem.</i>	<i>Credulitatem.</i>	
	20		
10	<i>Nam senescentis renovare saeculi</i>	<i>Haesitans an sic fieri daretur</i>	
	<i>Coepit aetatem, cito misciturum</i>	<i>Id parens, usu caruit loquendi</i>	
	<i>Indicat Christum, miserisque praesto</i>	<i>Usque dum primis poteretur auris</i>	
	<i>Esse salutem.</i>	<i>Editus infans.</i>	

Media nocte

25 *Ventre materno recubans latentem
Subter intactae genitricis artus
Est Deum supplex veneratus, atque in
Gaudia rupit.*

30 *Affuit postquam puerilis aetas
Dive Iohannes patriam perosus
Inviolos saltus, tacitasque rupes
Incoluisti.*

35 *Tu domum, agnatos, populique coetum
Mox, et urbanos strepitus relinquis,
Ne tibi mentem minimus reatus
Commacularet.*

40 *Tu feras inter gelidis in antris
Nocte procumbis, rigidos amictus
Dat camelorum cutis, unda potum,
Gramina pastum.*

*Incolae caeli comites dederunt
Se tibi crebro, superum coronas
Praefigurarunt, epulisque divum
Te nutrierunt.*

In aurora

45 *Circa Iordanis vada praedicasti
Tu Dei natum, caput abluisti
Eius, et notum populis dedisti
Indice sancto.*

50 *Tu salutari fluvio parasti
Semitas rectas domino, tyranni
Quando famosum scelus arguisti
Ense necaris.*

55 *Tu supra gemmas preciosos omnis,
Omnium maior genitis, et astris
Purior, Christum Stygias ad umbras
Effigiasti.*

60 *Eius et iussu venientis illuc
Doctor, et caelebs, roseusque martyr
Laurea fulgens triplici petisti
Limen Olympi.*

*Supplices unum, pariterque trinum
Te canunt mentes Deus, atque rerum
Unicum exemplar veneratur omnis
Undique mundus.*

Még érdekesebbek azonban a lexikai párhuzamok, hiszen itt kézzelfoghatóbban tetten érhető Ferreri költői módszere. Gyakori, hogy ugyanazt a szót —talán más alakban— azonos metrikai helyzetben alkalmazza az új himnuszban, sokszor akár ugyanazon versszak ugyanazon sorában (*mire–mira, rite–rite, supplices–supplices*). Többször a teljes szerkezetet megőrzi, és csupán egy-egy szót cserél le (*fore nasciturum–cito nasciturum, ventris obruso–ventre materno, indice prodis–indice sancto*). Előfordul, hogy az előbbi két módszert ötvözi, és Paulus Diaconus himnuszának elemeit kész metrikai építőkövekként használva egy-egy sor szerkezetét megtartja, egyes szavakat pedig a himnuszban máshol előforduló szavakkal vált fel, mint például a *Gabriel caelo volitans ab alto* vagy az *Ille praecursor veniens superni* sorok esetében. Az előbbinek egyértelműen a *Nuntius celso veniens Olympo* sor volt a mintája, mind a szerkezetet, mind a kifejezett gondolatot illetően, ugyanakkor a szavakat ebben az esetben másokkal váltotta fel. A második (*Ille praecursor veniens superni*) sor ugyanezen *Nuntius celso veniens Olympo* és az *Ille promissi dubius superni* sornak ötvözete, amelyben csupán a *promissi* szót cseréli le a *praecursorral*. Arra is találunk példát, hogy a középkori himnusz egy kifejezését más, képzett formában, más metrikai helyen használja fel újra (*maculare–commacularet, loquelaē–loquendi, camelus–camelorum*). Számos helyen ugyanakkor egészen új módon fogalmazza meg ugyanazt a gondolatot: a *teneris sub annis* kifejezésnek Ferrerinél például az ugyancsak klasszikus *puerilis aetas* felel meg, a János szentek közötti elsőségét hirdető, ér-

demeit dicséző versszakokat pedig teljesen más szerkezettel alkotja újra (*Non fuit vasti... ill. Tu supra gemmas...*).

Paulus Diaconus szaphói strófában írt himnusza nem csak az azonos ünnepre szóló költemény ihletője volt Ferreri számára, hanem egy-egy gondolati egységét, sorát vagy szavát más versek is —legtöbbször azonos metrikai helyen— visszhangozzák. Az első versszak *Sancte Ioanne* megszólítása köszön például vissza a Jakab-himnusz *Sancte Iacobe* sorában, a *Nuntius summo veniens Olympo* sor csendül fel az *Axe de summo veniens supernum*, *Nuntius summo veniens ab axe* valamint a *Tu velut flumen veniens Olympo* sorokban, de említhetjük a *cecinerunt vatum, o nimis felix, mundi sator et redemptor* kifejezések későbbi felhasználását is.⁸⁵

A rövid elemzésből kitérni, hogy Ferreri költői módszere kettős alapon áll. A reformálásra szánt himnusz elemeit kreatív játékossággal építi be az új versbe, és ezáltal a minduntalan felbukkanó ismerős szövegrészekkel az olvasó fülében felidézi a régít. Ugyanakkor az átfűrt részek —legalábbis a vizsgált klasszicizáló stílusú himnusz esetében— inkább önállóságát hivatottak érzékeltetni, mintsem tényleges „hibák” „javításai” volnának.

5. Az 1525-ös kiadás⁸⁶

VII. Kelemen pápa engedélye, Becichemus ajánlása és Ferrerinek a gyűjteményhez szóló bevezetője mind 1523 végén (november–december) keltek. A kötet mégis —miként az a kolofonból kiderül— csupán 1525-ben, február elsejei dátummal látott napvilágot Rómában, minden bizonnyal Ferreri halálát követően, jöllehet a korban még meglehetősen drága könyvnyomtatás költségeit, úgy tűnik, jórészt maga előteremtette. Úgy tudjuk ugyanis, hogy Ferreri lengyelországi küldetése idején jelentős pénzüsszeget gyűjtött, amelyet részben VI. Hadrián pápa jóindulatának megnyerésére írt levele kiadására, részben pedig a himnuszgyűjtemény nyomdai költségeire fordított.⁸⁷

A kiadás Ludovicus Vicentinus és Lautitius Perusinus nyomdájában készült Rómában, ahol az 1500-as évek első felében a laziói könyvkiadás központja volt. Ferreri nyomda és kiadválasztása a himnuszgyűjtemény esetében biztosan nem volt véletlen — bár egyéb műveit másoknál jelentette meg. Degli Arrighi Ludovico, aki legtöbbször Ludovicus Vicentinus néven írta alá az általa készí-

⁸⁵ *Sancte Iacobe*: 19a/4. *Axe de summo*: 1/1. *Nuntius summo*: 2/49. *Tu velut flumen*: 38/5. *Cecinerunt vates*: 1/69; *O felix nimis*: 24b/1; *Totius mundi sator et redemptor*: 31/45.

⁸⁶ A szövegkiadás elveinek részletezését e tanulmányban kihagytuk.

⁸⁷ „Res autem omnino certa est Ferrerium post mortem Leonis X a Sacro Collegio gubernatorem Faventie nominatum, magnam pecuniarum in Polonia collectarum partem eo destinasse, ut typis ederet opus suum adulatorium in Hadrianum VI scriptum, «De reformatione Ecclesiae suavioria», in quo contumeliis obruit clericum Polonum, et ut publici iuris faceret novos hymnos liturgicos a se curatos, inter quos plenum officium Breviarium in honorem s. Casimiri positum erat.” — *Acta nuntiaturae Poloniae II. IX.*

tett munkákat, néha pedig Ludovicus Henricus vagy Ludovicus de Henricis néven, miként neve is mutatja, Ferrerihez hasonlóan maga is vicenzai származású volt. A másik ok pedig az lehetett, hogy a nyomdász-kiadó minden biztonnal közeli kapcsolatban állt a pápai udvarral is, ahonnan rendszeresen kaphatott megrendeléseket. Erre utal, hogy aláírásában neve mellett gyakran ez is szerepel: „scrittore di brevi pontifici” — a pápai brévék írója, azaz tulajdonképpen nyomdász. A himnuszgyűjteményt tehát, amelyben egy pápai levél is szerepel, méltán egy erre szakosodott kiadónál publikálták. Ludovicus 1524–25-ben a perugiai származású metszet- és betűkészítővel, Lautitio de Bartholomeo dei Rotellivel, más néven Lautitus Perusinusszal dolgozott együtt.⁸⁸ Ludovicus Vicentinus kiadója, a korabeli nyomdai termékek évkönyve alapján 1527-ben még biztosan működött. A későbbi évekből ez a gyűjtemény nem jelez több kiadást ebből a nyomdából.⁸⁹

Az 1525-ös római kiadásnak a Vatikáni Könyvtár nyomtatványokat őrző szekciójában „Barberini 000.VI.59” jelzet alatt található példánya⁹⁰ bőrkötésű, fedőlapján stilizált virágmintával díszített kötet, lapjainak éle aranyozott. Az aranyozott lapélek hasonlóképpen stilizált virágminta képét adják. A kötés két sarkán a könyv összezárására alkalmas szalagok nyomai látszanak, amelyek a fedőlap külső, átfúrt felszínén keresztül a borítólapba lehettek befűzve. A 136x210 mm-es lapokból összefűzött, kézreálló kötet tehát a mindennapi forgatásra szánt breviárium céljainak tökéletesen megfelelt.⁹¹

A könyv belső tipográfiai szerkezete elég jól áttekinthető, bár teljes következetesség nem figyelhető meg. A bevezető prózai szövegek esetében az írástükör 77x141 mm, melybe a fejlécen kívül oldalanként 22 sornyi szöveg fér bele. Az oldal teljes tükre, amennyiben a margóra írt széljegyzeteket és az ívszámozást is fegyelembe vesszük 90x146 mm. Az íveket nagy nyomtatott betűk jelzik A-tól S-ig. Az első három (ABC) valamint az utolsó ív (S) duernus

⁸⁸ F. Ascarelli: *La tipografia cinquecentesca italiana*. Firenze MCMLIII (Bibliotheca Bibliografica Italiana 01). 68. Lautitiusról részletesebben: L. Manzolli: *Lautitio di Bartolomeo dei Rotelli da Perugia, orefice incisore e intagliatore di caratteri di stampa*. Perugia 1902.

⁸⁹ *Annales typographici ab anno MDI ad annum MDXXVI continuati post Maittairei aliorumque doctissimorum virorum curas in ordinem redacti emendati et aucti*. Vol. 8. Curavit D. G. W. Panzer. Norimbergae MDCCC.

⁹⁰ Ez szolgált a szakdolgozat szövegkiadásának alapjául.

⁹¹ A Vatikáni Könyvtár nyomtatványgyűjteményének „R. G. Liturgia IV. 413” jelzetű példányának vizsgálata nyomán leszűrhető, hogy nem csak ilyen díszes példányok készültek az 1525-ös kiadásban. Az azonos paraméterekkel, és belső tartalommal rendelkező példány lapjainak éle nincsen aranyozva, és hasonlóképpen hiányzik a díszes bőrkötés is. Egyszerű keményfedelű kiadásról van szó.

Érdekes lett volna a himnuszgyűjtemény további, Vatikáni Könyvtárban található példányainak vizsgálata is (Bibliotheca Apostolica Vaticana, Stampati, Rossiana 4051.), de ezek kutatásunk idején, belső leltári és restaurációs munkák miatt a kutatók számára nem voltak hozzáférhetőek. Különösen sajnálatos, hogy nem tudtam hozzájutni a kötet 1549-es kiadásához [Bibliotheca Apostolica Vaticana, Stampati, Incun. IV. 564. (int. 2.)], amely talán több eltérést, érdekességet mutatott volna. A könyvtár katalógusából mindenesetre az derül ki, hogy ez a kiadás is valamiképpen az 1525-ös reprintje, hiszen ennek a példánynak kolofonjában is az 1525-ös évszám szerepel.

—ahogyan ez a kolofonból is kiderül—, míg a többi quadernus. Az ívek betűjelei következetesen jelölve vannak a megfelelő oldalak jobb alsó sarkában, a római számmal írt lapszámok kiírása azonban a kötet első részében teljességgel hiányzik és csak a IX. oldaltól kezdődik, az oldalak jobb felső sarkában. A XXXII. lapszám kétszer szerepel egymást követően, utána azonban a XXXIII. oldaltól szabályosan folytatódik a számozás. A himnuszokat tartalmazó résztől kezdve a korábbi tükörméret változik, jöllehet itt is 22 sor kap helyet egy-egy oldalon a fejléc alatt. A különbséget elsősorban az adja, hogy a korábban elhagyott oldalszámok megjelennek a jobb felső sarokban. Elhelyezkedésük nem teljesen egységes, így csak átlagos tükörméretéről beszélhetünk, melynek paraméterei: 80/90x155/160 mm.

A gyűjtemény jellegzetesen humanista írástípussal van nyomtatva, amely igen közel áll a korabeli humanista kézíráshoz. Az írás a humanista típuson belül az ún. *humanista cursiva*-ként azonosítható, amelyből a későbbiek során a ma is ismert *italicus* betűtípus kifejlődött.⁹²

6. Összegzés

Ferrerinek egy átfogó zsolozsmareform részeként elkészült himnuszgyűjteménye a breviárium, illetve a latin himnuszok történetének rövid, folytatás nélkül maradt epizódja. Nem is fejthetett ki hosszú távú hatást, hiszen a szerző és az egész elkészült kötet olyan szorosan kapcsolódott a XVI. századi katolikus reformirányzatoknak a Római Kúriában jelentkező, csupán az egyházi személyek szűk, művelt körére kiterjedő humanista ágához, hogy a gyűjtemény a történelmi körülmények megváltozásával, a világias, reneszánsz pápai udvar hanyatlásával már nem sokkal születése után érvényét veszítette. Érthető tehát, hogy a himnusz történettel foglalkozó szakirodalom alig tárgyalja Ferreri himnuszait, annál is inkább, mert a kereszténységet elsősorban kulturális változágnak tekintő, Egyházon belüli humanista irányzat szellemében készült új himnuszoknak —kevés kivételtől eltekintve— liturgikus, vallásos hatása igen csekély. A klasszikus eleganciával megszólaló versek éppen ezért életszerűtlenül csengenek, és inkább egy steril „irodalmi műhely” hangulatát keltik az olvasóban, ahol minden mesterségesen-szabályosan a helyén van. Egy ilyen szabatos nyelvezetű himnusz azonban sokkal kevésbé alkalmas arra, hogy a hívő személy vagy közösség és Isten között kapcsolatot teremtsen, mint a talán nem olyan csiszolt, de a hagyomány által megszentelt, az Egyház életéhez és liturgiájához közvetlenebbül kötődő középkori himnuszok.

⁹² B. Bischoff—G. I. Lieftinck—G. Battelli: *Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Sciences Humaines IV. Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle. Premier Colloque International de Paléographie Latine. Paris, 28–30 Avril 1953. Paris 1954.* 40. Esetünkben a betűszem mérete 2 mm, a verzálmagasság 3 mm, a betűtörzs 5 mm.

Ami mégis érdekessé teheti számunkra Ferreri gyűjteményét: vizsgálatán keresztül újabb oldalról ismerhetjük meg a humanizmus azon szellemi irányzatát, melynek felfogása szerint eleve rossz minden, ami nem az egyedül követésre érdemes antikvitásból, hanem a „sötét” középkorból származik. Különösen érdekesek ebből a szempontból a kötethez bevezetőként csatolt szövegek, amelyekből világosan kitűnik, hogy az egyháziaknak ez a szűk rétege milyen elvek alapján kívánt a klasszicizmushoz visszanyúlva újat alkotni. A himnuszok elemzése során még árnyaltabb képet kapunk arról, hogy Ferreri —és humanista kortársai— mit éreztek klasszikusnak, és ezt miképpen utánozták szókincsben, metrikában, szerkesztésben. A gyűjteményből mindazonáltal az is kitűnik, hogy az antik mintákhoz gyakran nem közvetlenül, hanem a középkor folyamán is többször jelentkező klasszicizáló irányzatokon keresztül nyúltak vissza.

Tanulmányunkban a himnuszgyűjteményt elsősorban a felfedezhető szerkesztési, poétikai elvek szempontjából elemeztük. Úgy gondoljuk, hogy a teljesség igénye nélkül elvégzett vizsgálat során alapvetően hiteles képet sikerült adnunk Ferreri költői gyakorlatáról, mintáiról. Mindazonáltal a későbbi —irodalmi szempontú— kutatások elsősorban a metrika, valamint az egyes versek szerkezetének, mintáinak feltárása terén részleteiben pontosíthatják elsődlegesen nyelvtani megközelítésű vizsgálatunk eredményeit.

Bízunk abban, hogy ez a tanulmány és a hozzáférhetővé tett himnuszgyűjtemény, mely egy kor sajátos szellemi irányzatának reprezentatív példája, a további kutatásnak hasznos segítséget tud nyújtani.

Index

1. In Adventu Domini nostri Iesu Christi — Sapphicum alphabeticum — *
2. In die festo Natalis et Circumcisionis Christi — Sapphicum alphabeticum — *
3. In die festo Epiphaniae — choriambicum alphabeticum — *
4. In die festo Virgineae Purificationis quod Hypopante dicitur — Sapphicum alphabeticum — *
5. In sacro quadragenario ieiunio — Sapphicum alphabeticum — *
6. Tempore agonis et mortis Christi, seu Dominico die, qui de passione dicitur — Sapphicum alphabeticum — *
7. In die festo Resurrectionis Christi et paschali tempore — iambicum alphabeticum — *
8. In die festo Ascensionis Christi — iambicum alphabeticum — *
9. In die festo Pentecostes — iambicum alphabeticum — * + *Hora diei tertia*
10. In die festo Eucharistiae — Sapphicum alphabeticum — *
11. In diebus festis Beatae Mariae Virginis — Sapphicum alphabeticum — *
12. In die festo sanctae et individuae Trinitatis — iambicum — *
13. In die festo Transfigurationis Christi — trochaicum — *

14. In diebus festis Inventionis et Exaltationis sanctae Crucis — Sapphicum
15. In diebus festis Michaelis Archangeli et omnium beatorum spirituum — Sapphicum — *
16. In natali Iohannis Baptistae praecursoris Christi — Sapphicum — *
17. In die festo apostolorum Petri et Pauli — choriambicum — *
18. In die festo Andreae apostoli — Sapphicum, choriambicum, dactilicum — *
19. In die festo Iacobi Zebedaei apostoli — Sapphicum, hendecasyllabum, trochaicum — *
20. In diebus festis Iohannis Evangelistae — Sapphicum — *
21. In die festo Thomae apostoli — Sapphicum, iambicum, (iambicum) — *
22. In die festo Philippi et Iacobi apostolorum — Sapphicum — *
23. In die festo Barpholemaei apostoli — Sapphicum iambicum, (iambicum) — *
24. In die festo Matthaei apostoli — Sapphicum, hendecasyllabum, choriambicum — *
25. In die festo Simonis et Iudae apostolorum — Sapphicum, choriambicum, (choriambicum) — *
26. In die festo Matthiae apostoli in vespere — Sapphicum — *
27. In die festo Lucae evangelistae — Sapphicum — *
28. In die festo Marci evangelistae — Sapphicum — *
29. In die festo Mariae Magdalенаe — Sapphicum — *
30. In die festo Stephani protomartyris — Sapphicum — *
31. In die festo Laurentii martyris — Sapphicum — *
32. In die festo Gregorii papae — Sapphicum — *
33. In die festo Ambrosii pontificis — Sapphicum — *
34. In die festo Augustini pontificis — Sapphicum — *
35. In die festo Hieronymi presbyteri — Sapphicum — *
36. In die festo Dionysii pontificis, Rustici et Eleutherii martyrum — choriambicum — *
37. In die festo Martini pontificis — Sapphicum — *
38. In die festo Basilii pontificis — Sapphicum — *
39. In die festo Benedicti abbatis — Sapphicum — *
40. In die festo Dominici praedicatorum institutoris — Sapphicum — *
41. In die festo Francisci minorum fratrum institutoris — Sapphicum alphabeticum — *
42. In die festo Hugonis Linconiensis pontificis ex ordine Carthusiensis in vespere — Sapphicum, choriambicum, hypercatalecticum — *
43. In die festo Thomae Aquinatis ordinis praedicatorum — Sapphicum — *
44. In die festo omnium Sanctorum quod Pantheon dicitur — Sapphicum — *
45. In dedicatione templi — Sapphicum — *
46. In diebus festis apostolorum et septuaginta duorum discipulorum Christi, ac in eorum per orbem divisione commune — iambicum — *
47. In diebus festis unius martyris commune — Sapphicum — *
48. In diebus festis plurium martyrum commune — choriambicum — *

49. In diebus festis confessorum pontificum commune — Sapphicum — *
50. In diebus festis minorum confessorum — Sapphicum — *
51. In diebus festis unius virginis et martyris commune — Sapphicum — *
52. In diebus festis plurium virginum et martyrum commune — Sapphicum — *
53. In diebus festis unius virginis non martyris commune — iambicum — *
54. In diebus festis nec virginis nec martyris — hypercatalecticum — *
55. In diebus dominicis — media nocte, in aurora iambicum; in vespere Sapphicum
56. Die Lunae media nocte — media nocte, in aurora iambicum; in vespere choriambicum
57. Die Martis — media nocte, in aurora iambicum; in vespere choriambicum
58. Die Mercurii — media nocte, in aurora iambicum; in vespere choriambicum
59. Die Iovis media nocte — media nocte, in aurora iambicum; in vespere choriambicum
60. Die Veneris — media nocte, in aurora iambicum; in vespere choriambicum
61. Sabbato media nocte — media nocte, in aurora iambicum; in vespere choriambicum
62. Omni tempore hora diei prima — iambicum
63. Hora diei tertia — iambicum
64. Hora diei sexta — iambicum
65. Hora diei nona — iambicum
66. In sero diei — iambicum
67. De beata Maria Virgine prima, tertia, sexta et nona diei hora et in sero diei (+ *) — iambicum
68. In die festo Casimiri confessoris ex regibus Poloniae in primo vespere (+ media nocte, in aurora, in secundo vespere) — Sapphicum
70. In die festo unius martyris non virginis — Sapphicum
71. In die festo Innocentium infantium (in vespere) — Sapphicum
72. In decollatione Iohannis Baptistae (in vespere) — choriambicum
73. De cathedra et vinculis Petri apostoli — Sapphicum
74. In conversione et commemoratione Pauli apostoli — Sapphicum
75. In die festo Agnetis virginis et martyris — iambicum

A * a *vespere, media nocte, in aurora* osztásokat jelöli

A végleges szövegkiadás elkészültéig a latin szövegek az ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének könyvtárában tekinthetők meg.